

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

ЖАННА КОЛОЇЗ

*ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ*

Практичний довідник

Кривий Ріг – 2014

ББК 81.2УКР–4
К 64

Колоїз Ж. Історична граматика української мови : Практичний довідник / Жанна Колоїз. – Кривий Ріг, 2014. – 76 с.

Практичний довідник містить теоретичні відомості та систему завдань, скерованих на практичне засвоєння закономірностей розвитку фонетичної та морфологічної будови української мови. Спираючись на дані порівняльного мовознавства, діалектології, сучасної української літературної мови, студенти матимуть змогу простежити становлення фонетичного та морфологічного рівнів мови.

Для студентів факультету української філології.

Рекомендовано до друку кафедрою української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол №13 від 05.06.14).

Рецензенти:

Поповський А. М., доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара;

Остроушко О. А., кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».

ВСТУП

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Історична граматика української мови» є формування та розвиток української мови, ті зміни, що відбувалися в її системі в напрямку до вдосконалення.

Міждисциплінарні зв'язки: запропонований курс тісно пов'язаний зі «Старослов'янською мовою» (найдавнішою слов'янською літературною мовою; дослідження помилок, які робили українські переписувачі церковнослов'янських книг, дозволяє зробити певні висновки про фонетичні та граматичні особливості староукраїнської мови); з «Діалектологією» (діалекти української мови часто зберігають у своїй структурі ті звуки, форми та конструкції, які вже втрачені літературною мовою; крім того, ряд фонетичних і граматичних процесів у діалектах розвивається шляхом, не властивим літературній мові); з «Сучасною українською літературною мовою»; із «Загальним мовознавством» (історія розвитку української мови розглядається протягом багатьох епох, і для її розуміння необхідно враховувати дані історії інших мов).

Програма навчальної дисципліни «Історична граматика української мови» складається з таких **змістових модулів**:

1. Вступ до курсу.
2. Історична фонетика.
3. Історична морфологія.

Мета викладання навчальної дисципліни «Історична граматика української мови» – ознайомити студентів із фонетичною системою, граматичною будовою та словниковим складом староукраїнської мови; із особливостями еволюції елементів і форм цих підсистем.

Основні завдання вивчення дисципліни «Історична граматика української мови» полягають у тому, щоб студенти:

- 1) дати уявлення про особливості староукраїнської мови, етапи її існування, значення в культурному житті;
- 2) сформувані стійкі навички аналізу мовних явищ усіх її рівнів: графічного, фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного;

3) дати уявлення про еволюцію елементів фонетичного, морфологічного, синтаксичного мовних рівнів.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні

знати:

– предмет і завдання навчальної дисципліни, її методологічну основу, джерела розвитку, короткий історичний огляд основних етапів її становлення, відповідну літературу з питань курсу;

– проблеми періодизації історії української мови;

– теоретичні відомості із графіки, фонетики та граматики староукраїнської мови;

– елементи лексикології та словотвору.

уміти:

– читати й перекладати давні тексти;

– виконувати повний фонетичний і морфологічний аналіз іменників, прикметників, займенників, числівників, дієслів і дієприкметників;

– відмінювати іменні частини мови, дієвідмінювати дієслова;

– пояснювати староукраїнські і праслов'янські звукові явища, процеси та зміни; подавати історичний коментар до витворення сучасних слів, частин мови;

– відновлювати праслов'янські форми слів і пояснювати звукові зміни, які сягають праслов'янської мови;

– розуміти, порівнювати, узагальнювати й робити висновки про лінгвальні факти й особливості різноманітних явищ фонетичного, морфологічного та лексичного характеру;

– відтворювати слова староукраїнською мовою;

– виконувати фонетичний та морфологічний аналізи слів.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 108 годин / 3 кредити ECTS.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Вступ до курсу

Тема 1. Історична граматика української мови як мовознавча дисципліна

Предмет, завдання та значення курсу. Зв'язок історичної граматики з іншими науками. Джерелами вивчення історії української мови. Пам'ятки письма. Проблема давньоруської мови. Періодизація історії української мови.

Змістовий модуль 2. Історична фонетика

Тема 2. Звукова система староукраїнської мови початкового періоду. Відображення в староукраїнській мові фонетичних процесів праслов'янської

Система голосних староукраїнської мови в порівнянні з праслов'янською. Система приголосних староукраїнської мови. Фонетичні процеси праслов'янської мови, засвідчені в староукраїнській. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових /t/, /k/, /x/. Пом'якшення приголосних у сполученні з /j/. Зміна звукосполучень [*dt], [*tt] в [*st]. Спрощення в групах приголосних.

Тема 3. Фонетичні зміни протоукраїнської мови дописемного періоду

Перше повноголосся. Зміна звукосполучень [*or], [*ol] перед приголосними. Історія носових голосних. Давні зміни дифтонга, що позначався літерою **ѡ**. Зміна початкового [je]. Зміна [a] на [o] на початку слова. Втрата початкового [j] перед [y].

Тема 4. Історія редукованих голосних

Сильна / слабка позиція редукованих. Друге повноголосся. Редуковані [ѣ], [ѣ] після [p], [l] між приголосними. Редуковані [i] (u) та [ы]. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних. Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних.

Тема 5. Становлення фонетико-фонологічної системи української мови

Лабіалізація [e] в [o] після шиплячих та [j]. Зміна [гы], [кы], [хы] на [ті], [кі], [хі]. Рефлексація **ѡ**. Перехід довгих [o], [e] в [i]. Етимологічні звуки [ы], [i] (u). Зближення ненаголошеного [o] з [a] та [y]. Звук [i] на початку слова. Асиміляція [j] м'якими приголосними. Ствердіння приголосних. Протетичні приголосні.

Змістовий модуль 3. Історична морфологія

Тема 6. Іменник староукраїнської мови

Основні граматичні категорії староукраїнського іменника. Типи відмінювання давніх іменників. Іменники **ā*, **jā*-основ. Іменники **ō*, **jō*-основ. Іменники **ū*-основ. Іменники **ī*-основ. Іменники **ī*-основ. Іменники з основами на приголосний. Історія формування сучасних відмін іменників.

Тема 7. Частини мови, що виділилися з класу імен

Особливості староукраїнського займенника. Історія форм особових і зворотного займенників. Історія форм предметно-особових займенників. Історія форм неособових займенників. Особливості староукраїнського прикметника. Нечленні прикметники. Членні прикметники. Ступені порівняння прикметників. Особливості староукраїнського числівника. Прості числові назви. Складені числівники.

Тема 8. Дієслово староукраїнської мови

Загальна характеристика українського дієслова. Типи дієслівних основ. Тематичні й атематичні дієслова. Історія дієслівних форм теперішнього часу. Історія дієслівних форм минулого часу. Історія дієслівних форм майбутнього часу. Історія форм умовного та наказового способу. Історія форм дієприкметника та дієприслівника.

Практичне заняття №1

Історична граматики української мови як мовознавча дисципліна

Теоретична частина

1. Предмет, завдання та значення курсу. Зв'язок історичної граматики з іншими науками.
2. Місце історії української мови у фаховій підготовці вчителя-словесника.
3. Джерела вивчення історії української мови.
4. Пам'ятки письма.

Практична частина

Завдання 1. Подайте витлумачення термінологічних понять «праслов'янська мова», «протоукраїнська мова», «старослов'янська мова», «церковнослов'янська мова», «староукраїнська мова».

Завдання 2. Назвіть усі слов'янські мови й визначте серед них місце української. Послугуйте етимологічними словниками, наведіть приклади лексичних одиниць, спільних для всіх слов'янських мов.

Завдання 3. Прочитайте післямову до Остромирового Євангелія і перекладіть текст українською мовою. Зробіть висновки про те, яке значення мають писемні пам'ятки для вивчення історії української мови.

Глава тебе г(оспод)и ц(ар)ю н(є)в(є)сьныи. яко подови мя написати е҃(ан)г(є)лие се. почахъ же е писати. Въ лет(о) .6564. А оконьчахъ е въ лет(о) .6565. Написахъ же е҃(ан)г(є)лие се. рабоу б(о)жию нареченоу с҃ущоу въ кр(є)щении носифъ. а мирьскы остромиръ. близокоу с҃ущоу изяславоу кънязоу. изяславоу же кънязоу тогда предръжящоу обе власти и о(т)ца своего ярослава. и брата своего володимира. самъ же изяславъ кънязь . правлааше столъ о(т)ца своего ярослава кыеве. А брата своего столъ поручи правити близокоу своему остромироу нове городе. Мънога же лет(а) дароуи въсьтъжявъшоумоу е҃(ан)г(є)лие се. на оутешение мъногамъ д(у)шамъ кр(ь)стияньскамъ. да и емоу г(оспод)ь в(ог)ъ бл(агослове)ние с(вя)тыхъ еванг(є)листъ. и иоана. матфеа. лоуки. марк(а). и с(вя)тыхъ прао(тє)ць. Авраама. и исаака. и някова. самомоу емоу. и подроужию его. феофане. и чядомъ ею. и подроужиемъ чадъ ею. съдравьствоуи те же мънога лет(а). съдрьжяще пороучение свое. АМИНЪ.

Азъ григории диякон(ъ). написахъ е҃(ан)г(є)лие е. да иже горазнее сего напише. то не мози зазрети и мъне грешникоу. почахъ же писати м(є)с(я)ца октяб(ря) .21. на памят(ь). илариона. А оконьчахъ(ъ). м(є)с(я)ца. маия въ .12. на па(мя)т(ь) епифана .. молю же всєхъ почитающихъ не мозете кляти. нъ исправаше. почитайте Тако бо и с(вя)ты(и) ап(осто)лъ па҃л҃ъ гл(агол)єтъ. Бл(агослови)те. А не кленете. .. АМИНЪ ..

Завдання 4. Джерела вивчення історії української мови (свідчення споріднених мов, писемні пам'ятки, діалекти, дані ономастики і т. ін.) проілюструйте відповідним лінгвістичним матеріалом.

Завдання 5. Напишіть реферат на одну з запропонованих тем: «Проблема давньоруської мови», «Періодизація історії української мови», «Пам'ятки письма як одне з джерел вивчення історичної граматики української мови».

Практичне заняття №2

Звукова система староукраїнської мови початкового періоду

Теоретична частина

1. Система голосних староукраїнської мови в порівнянні з праслов'янською.
2. Система приголосних староукраїнської мови.

Практична частина

Завдання 1. Подані слова поділіть на склади. Поясніть: а) у чому суть законів відкритого складу та звукового сингармонізму; б) які звуки могли бути складотворчими; в) чому межа складу в староукраїнській мові могла проходити і не після голосного; г) скількома і якими приголосними міг починатися склад.

сърдьце, съхноути, дългъ, вѣтръ, ходатаи, бѣдрость, острооугълъный, щитъникъ, мьстити, чета, отъчина, недѣла, хлопотъ, оумова, оувѣтъ, стрѣпѣтивыи, съгадъка, съличъныи.

Довідка: щитъникъ – той, хто виготовляє щити; чета – загін; хлопотъ – шум; оувѣтъ – утіха; стрѣпѣтивыи – лукавий; съгадъка – договір, згода; съличъныи – подібний.

Завдання 2. У поданих словоформах розмежувати голосні повного творення та редуковані. Схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

тѣла, тѣла, лице, лицъ (Р.в. мн.), чѣтъца (Р.в. одн. від чѣтъць), чѣтъца, кошъ, къшь, потъ, пѣтъ (Р.в. мн. від пѣта).

Довідка: чѣтъца – четверта частина; кошъ – корзина; къшь – жереб; пѣта – пташка.

Завдання 3. Прокоментуйте, якими голосними звуками розрізняються подані пари словоформ.

вира, вѣра; билъ, бѣлъ; милъ, мѣлъ; мелъ, малъ; живати, жьвати; селъ (Р.в. мн.), сѣлъ; рекоу, рѣкоу; чьсть, часьть; чоудо, чаддо; шитъ, шоутъ.

Довідка: **вира** – грошова пеня; **живати** – жити; **чадо** – дитина.

Завдання 4. Порівняйте пари слів і встановіть, які з них мають східнослов'янську вимову, а які – південнослов'янську.

адро, падро; аице, паице; аворъ, паворъ; аскъ, паскъ; арина, парина; агодичник, пагодичник; авлъко, павлъко.

Довідка: **падро** – плід, **паскъ** – корзина; **парина** – овеча шерсть; **агодичник** – шовковиця.

Завдання 5. Відтворіть праслов'янські архетипи поданих нижче слів. Прокоментуйте походження голосних звуків.

знати, даръ, соухъ, быти, вълкы, небо, лѣвъ, мѣра, море, мѣхъ, джбъ, мъгла, десать, пити.

Завдання 6. До поданих слів подайте староукраїнські відповідники. Прокоментуйте співвідношення голосних звуків.

māgĕ, sālis, lēnis, sēmen, ědmĭ, būdĕtĭ, zvĕrĭs, kreivās.

Завдання 7. У запропонованій фразі назвіть усі приголосні звуки, схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

и вышедше изъ града изъ коръстена деревляне оубиша игорѧ и дроужиноу юго (Лавр. літ.).

Практичне заняття №3

Перехідні пом'якшення задньоязикових та зміни приголосних у сполученні з /j/

Теоретична частина

1. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових /t/, /k/, /x/.
2. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових /t/, /k/, /x/.
3. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових /t/, /k/, /x/.
4. Пом'якшення приголосних у сполученні з /j/.

Практична частина

Завдання 1. Визначте умови утворення шиплячих [ж], [ч], [ш] у таких словоформах:

БОЖЬСТВО, БОЖИИ, БОЖИТИ, БОЖОУ; СЛОУЖЕНИЕ, СЛОУЖЬБА, СЛОУЖИТИ, СЛОУЖОУ; ТЪРЖЬСТВО, ТЪРЖИЩЕ, ТЪРЖАНИНЪ, ТЪРЖЬКЪ; МОЧИТИ, МОЧОУ; ВЫСОЧЬСТВО, ВЫСОЧЕ; ОТРОЧА, ОТРОЧЬСКИИ; ОТЪСКОЧОУ, ОТЪСКОЧИТИ; СТОУЧАТИ, СТОУЧОУ; ОУШЬКО, ОУШИЦА, ОУШЕСЬНЫИ; СПЪШЬНЫИ, СПЪШИТИ, СПЪШИИ; ТИШИНА, ТИШЕНИЕ, ТИШЬСТВО; ДЫШОУ, ДОУША, ДОУШИИ.

Довідка: тЪржище – базар; тЪржанинЪ – торговець; высочьство – висота; высоче – вище; оушица – вушко; спЪшии – праця; тишьство – спокій.

Завдання 2. Поясніть чергування приголосних у словоформах староукраїнської мови. Відтворіть праслов'янські відповідники.

ДОУГА, ДОУЖЬНЫИ; ПОДВИГЪ, ПОДВИЖЬНИКЪ; ТЕЛЪГА, ТЕЛЪЖЬНИКЪ; СТАГЪ, СТАЖЬКЪ; ПРОКЪ, ПРОЧЬНЫИ; ОКО, ОЧЬНЫИ; СОУКЪ, СОУЧЬЦЬ; СТРОКА, СТРОЧИТИ; ВЪЛКЪ, ВЪЛЧЬЦЬ; ГОРЮХА, ГОРЮШЬНЫИ; ОУТЪХА, ОУТЪШЬНЫИ; МЪХЪ, МЪШЬНЫИ; СОХА, СОШЬКА.

Довідка: доуга – райдуга; телЪжъникъ – проїзна дорога; стагъ – бойове знамено; стажькъ – той, хто носить знамено; прокъ – залишок; прочьныи – останній; строка – ряд; строчити – вишивати рядом; горюха – гірчиця.

Завдання 3. Поясніть походження свистячих приголосних [з'], [ц'], [с']. Відтворіть праслов'янські відповідники.

ЛОУЗИ (Н.в. мн. від лоугъ); БАТОЗИ (Н.в. мн. від батогъ); КРОУЗИ (Н.в. мн. від кроугъ); ВАЗЪ (Д.-М.в. одн. від вага); СКАРЗЪ (Д.-М.в. одн. від скарга); СОРОЦЪ (Д.-М.в. одн. від сорока); ОСЪЧЬЦЪ (Д.-М.в. одн. від осъчка); РЪЧЬНИЦИ (Н.в. мн. від ръчъникъ); ЦЪСАРЬ; РОУБАСЪ (Д.-М.в. одн. від роубаха); ПОСЛОУСЪ (Д.-М.в. одн. від послоуха); ПАЗОУСЪ (Д.-М.в. одн. від пазоуха).

Довідка: ръчъникъ – оратор; послоуха – упокорення.

Завдання 4. Визначте і поясніть чергування приголосних у поданих словоформах староукраїнської мови.

ПОСТРИГЫ, ПОСТРИЖЕНИЕ, ПОСТРИЗАНИИ; СТЬГНА, СТЬЗТА, СТЬЖЬКА; МИГАТИ, МЪЖИТИ, МИЗАТИ; КОУЗНИКЪ, КОУЗНИЦА; БЪДЬНИКЪ, БЪДЬНИЦА; НАРИКАТИ, НАРИЦАТИ, НАРИЧОУ; ВЪСКЛИКНОУТИ, ВЪСКЛИЦАТИ.

Завдання 5. Прокоментуйте чергування приголосних у дієслівних формах: ПИСАТИ – ПИШОУ – ПИШЕШИ – ПИШЕТЬ; МАЗАТИ – МАЖОУ – МАЖЕШИ – МАЖЕТЬ.

Практичне заняття №4

Відображення в українській мові фонетичних процесів праслов'янської

Теоретична частина

1. Чергування приголосних, пов'язані з перехідними пом'якшеннями задньоязикових та впливом /j/.
2. Зміна звукосполучень [**dt*], [**tt*] в [**st*].
3. Спрощення в групах приголосних.

Практична частина

Завдання 1. Установіть відповідність приголосних в етимологічно споріднених словах.

Горло, жерло; стіг, стожари; луг, калюжа; присяга, присяжний; приткнути, притча; наука, учитися; верх, верша; початок, кінець.

Завдання 2. Поясніть чергування приголосних у словоформах сучасної української мови. З яким періодом в історії розвитку української мови ці чергування пов'язуються? Які з приголосних, що чергуються, є давнішими? Запишіть подані словоформи староукраїнською мовою, відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Крик – кричати, страх – страшно, книга – книзі – книжний, сухо – суша – сушка, міг – можна, муха – мусі – мушка, морити – морю, друг – друзі – дружю, спати – сплю, полоти – полю, просити – прошу, крихкий – кришу, возити – возю, клонити – клоню, сидіти – сиджу, писк – пищу, світить – свічу, мастити – мащу, колотити – колочу, простити – прощу, садити – саджу, любити – люблю.

Завдання 3. Прокоментуйте чергування приголосних у словах: *квітка – цвіт, розквітнути – розцвітати*. Запишіть їх староукраїнською мовою і відтворіть праслов'янські архетипи.

Завдання 4. Українському слову *зірка* (діалектне – *звізда*) відповідають: рос. *звезда*, блг. *звізда*, срб. *звезда*, польськ. *gwiazda*, чеськ. *hvězda*. Прокоментуйте це явище, зважаючи на те, що це слово має спільнослов'янське походження.

Завдання 5. Прокоментуйте чергування приголосних у словоформах *кладу – класти, бреду – брести, плету – плести, веду – вести, мету – мести, володіти – волость, відомість – звістка*.

Завдання 6. У словоформах сучасної української мови на зразок *їм – їдять, дам – дадуть, відповім – відповідають* визначте корінь. Поясніть фонетичні процеси, що супроводжували їх становлення.

Завдання 7. Спільним фонетичним явищем для східнослов'янських і південнослов'янських мов є спрощення груп приголосних [dl], [tl] у середині слова. Західнослов'янські мови такого спрощення не знають. Виходячи з цього, подайте старослов'янські та польські відповідники до українських слів *горло, мило, рало, сало, вела, плела, брела*.

Завдання 8. Прокоментуйте наявність звукосполучень [дл], [тл] у словах *сідло, світло, мітла*. Подайте їх староукраїнські відповідники.

Завдання 9. За допомогою етимологічних словників з'ясуйте, яких фонетичних змін зазнали слова: *в'янути, канути, гинути, огорожа, обернути*. Відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Практичне заняття №5-6

Фонетичні зміни протоукраїнської мови дописемного періоду

Теоретична частина

1. Перше повноголосся.
2. Зміна звукосполучень [**or*], [**oI*] перед приголосними.
3. Історія носових голосних.
4. Давні зміни дифтонга, що позначався літерою **ѣ**.
5. Зміна початкового [*je*].
6. Зміна [*a*] на [*o*] на початку слова.
7. Утрата початкового [*j*] перед [*y*].

Практична частина

Завдання 1. Покажіть звукові зміни в поданих словоформах у східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських діалектах дописемного періоду.

**storna, *bergъ, *vornъ, *solma, *melko, *bolto, *chelтъ, *dervo.*

Завдання 2. Виходячи з того, що повноголосся є результатом закону відкритого складу, відтворіть праслов'янські архетипи

українських слів *середа, долото, дорога, ворота, полова, полон, береза*. Подайте їх старослов'янські та польські відповідники.

Завдання 3. Установіть звукову відповідність в етимологічно споріднених словах: *боронити, броня; володіти, влада; порох, прах; ворог, вражий; хороми, храм*.

Завдання 4. Відтворіть праслов'янський архетип іменника *жолоб*. Прокоментуйте фонетичні зміни, що відбулися.

Завдання 5. Установіть, у яких із поданих слів староукраїнської мови початкові *ло, ла, ро, ра* пов'язуються з праслов'янськими сполученнями **ol, *or*.

лодъка (пор.: лит. *aldija*); *лопатта* (пор.: лит. *lora*); *лавра* (пор.: латв. *lauga*); *рамо* (пор.: латв. *arņus*); *радость* (пор.: лит. *rõds*); *рогъ* (пор.: лит. *rãgas*); *рака* (пор.: латв. *arca*); *ракъ* (пор.: лит. *erke*).

Завдання 6. Відтворіть праслов'янські архетипи українських слів *рало, лікоть*. Поясніть, які фонетичні процеси вони засвідчують. Подайте до них старослов'янські відповідники. Прокоментуйте диференційні ознаки.

Завдання 7. Українські слова *рука, губа, зуб, дуб, м'ясо, зять, п'ять* мають відношення до носових голосних, що позначаються літерами *ѣ, ѡ*.

Завдання 8. Поясніть чергування в коренях слів староукраїнської мови: *надоути, надъмоу, надымати; отъняти, отъньоу, отънимати; расъпати, расъпъноу, расъпинати; съжати, съжьмоу, съжимати; перетгати, перетьноу, перетинати; оумати, оумноу, уминати*.

Завдання 9. Використовуючи знання про походження та рефлексію носових, запишіть подані слова староукраїнською мовою і відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Пом'яти – підминати, п'яло – розпинати, клясти – проклинати, зніму – зняти, початок – починати, жати – ужинок, ім'я – імені.

Завдання 10. У словах *мізинець, ліпити, грішити, смішити* голосний [і] походить із *ѣ*. Однак процес цього переходу був різним. Проілюструйте послідовність фонетичних змін, прокоментуйте їх умови.

Завдання 11. Порівняйте пари слів і встановіть, які з них мають східнослов'янське звучання, які – південнослов'янське.

Висновки обґрунтуйте.

ольха, кльха; осень, ксень; озеро, кзеро; одинъ, кдинъ;
оцетръ, кцетръ; олень, клень.

Завдання 12. Яке фонетичне явище засвідчує прізвище *Єсенін*?

Завдання 13. За допомогою етимологічних словників доведіть або спростуйте твердження, що в слові *оля* початковий звук вторинного походження.

Завдання 14. Порівняйте групи слів і встановіть, які з них мають східнослов'янське звучання, а які – південнослов'янське. Висновки обґрунтуйте.

юнота, оунота; оунотъка, оунница, юнотъка; оуродивын,
юродивын, юродьство, оуродьство; юха, оуха; юдоль, оудоль;
югъ, оугъ, южьскын, оужьскын.

Довідка: юнота – юнак; юнотъка – дівчина, юнка; юродивын – дурний;
юдоль – долина; югъ – південь.

Практичне заняття №7

Історія редукованих голосних [ь], [ъ]

Теоретична частина

1. Сильна / слабка позиція редукованих голосних [ь], [ъ]
2. Друге повноголосся
3. Редуковані [ь], [ъ] після [р], [л] між приголосними
4. Редуковані [і] (и) та [ы]

Практична частина

Завдання 1. Покажіть зміни редукованих [ь], [ъ] у поданих словоформах староукраїнської мови.

перечень, копъть, лѣсъкъ, образць, порадъкъ,
весѣдъка, народьникъ, вѣчька, пастоушькъ, почтъть, пьсъ,
зьрно, съчьть, оучастъть, хрьвьтъть, чьхъ, шьпгтъть, шьвъ,
ковьръ, кошль, жильць, желоудъкъ, оубытъкъ, оутъка,
чьтьць, зъвъ, зьритель, овьсъ, свѣтъль, послоушьнь,
съсълати, подъждати.

Завдання 2. Визначте позицію редукованих [ь], [ъ] у наведених словах. Яке фонетичне явище вони засвідчують?

Продемонструйте, як змінилися редуковані в українській та російській мовах.

брѣва, трѣть, клѣкъ, дрѣва, крѣшити, брѣвѣно, трѣвога, плѣтъ, глѣтъка, глѣтати, крѣвь, крѣвавыи.

Завдання 3. У наведених контекстах знайдіть словоформи з голосними [o], [e], що виникли з редукованих, які знаходилися в сильній позиції. зазначте також випадки втрати редукованих, що знаходилися в слабкій позиції.

а оже оукрадоутъ чоужь пестъ, любо гастреветъ любо соколъ то за обидуѡ три гривни (Рус. Пр.); тяжко ти головѣ кромѣ плечю зло ти тѣлоу кромѣ головы роускои земли без игорѣ (Слово); собравѣ избытокъ новгородецѣ гарославѣ рече (Лавр. літ.).

Завдання 4. Староукраїнським словам **търнъ, тълкъ** в сучасній українській мові відповідають *терен, толок*. Прокоментуйте це фонетичне явище. Проілюструйте послідовність звукових змін у наведених словах.

Завдання 5. Поясніть чергування у словах сучасної української мови. Подайте їх староукраїнські відповідники.

Брова – чорнобривий, дрова – дровитня, дрож – дрижати.

Завдання 6. Поясніть зміни редукованих у «глухому повноголоссі».

скърѣвь, скърѣблю; мѣлѣва, мѣлѣвити; зьрьно, зьрьнѣ; сьрьпѣ, сьрьпа; стѣлѣ, стѣлѣва; тѣлѣстѣ, тѣлѣста; вѣрьста, вѣрьстѣ.

Завдання 7. Подайте українські відповідники до слів **занмѣ, ганце, лини, синни, свон**. Яке фонетичне явище вони засвідчують? Проілюструйте цей процес.

Практичне заняття №8

Наслідки занепаду редукованих голосних [ѣ], [ѡ]

Теоретична частина

1. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних.
2. Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних.

Практична частина

Завдання 1. Прокоментуйте чергування [o], [e] з фонетичним нулем у сучасній українській мові, використовуючи наведені словоформи: *пісок – піску, орел – орла, вінець – вінця, шматок – шматка, отець – отця, бджілка – бджілок, вишня – вишень, земля – земель, повний – повен, гривня – гривень, синок – синка, купець – купця, ясний – ясен.*

Завдання 2. Порівняйте українські словоформи *лев – лева, лоб – лоба, рот – рота* з російськими (*лев – льва, лоб – лба, рот – рта*). Подайте їх староукраїнські відповідники. Прокоментуйте фонетичні явища, засвідчені в діалектах, що дали ґрунт для творення сучасних української і російської мов.

Завдання 3. Поясніть походження голосних [o], [e] у таких словах: *посол, теремок, болю, чоло, холод, осені, грому, потоку, поле, лікоть, ворота, овець, мережа, гребля, пелена, іноземець, хвалебний, печі, дворик, семи, шести.*

Завдання 4. Визначте і схарактеризуйте чергування голосних у суфіксах після занепаду редукованих.

БАЛЪКА, БАЛЪКЪ; БЪЧЬКА, БЪЧЬКЪ; ВЫШЬКА, ВЫШЬКЪ; НИТЪКА, НИТЪКЪ; ЧАШЬКА, ЧАШЬКЪ; СТРАШЬНЫИ, СТРАШЬНЪ; СЪБЪРАТИ, СЪБИРАТИ; ОТЪСЫЛАТИ, ОТЪСЪЛАТИ.

Завдання 5. Поясніть походження поданих аломорфів в українській мові: *-ок- : -к- (лісок – ліска, возок – візка, ранок – ранку); -ець- : -ц- (вітерець – вітерцю, хлопець – хлопця, морозець – морозцю).*

Завдання 6. Прочитайте і перекладіть подані контексти. Визначте слова, у яких [o], [e] походять із редукованих, що знаходилися в сильній позиції.

ВЕЛИКИИ СВѢТОСЛАВЪ ИЗРОНИ ЗЛАТО СЛОВО СЛЕЗАМИ СМѢШЕНО (Слово); ПОЛОВЦИ ВСѢДШЕ НА КОНѢ ВЪ БРОНАХЪ (Лавр. літ.); ТОГО ЖЕ ЛѢТА ПОГОРѢ ЦЕРКЫ КАМЕНАГА ОТЪ БЛИСТАННІА МОЛНИѢ (Іпат. літ.).

Завдання 7. Подані староукраїнські слова запишіть сучасною українською мовою. Прокоментуйте звукові зміни, що відбулися. Згрупуйте наведені приклади за певними правилами.

СВЕРЪ, ОГНЬ, ВИХРЪ, ОУЗЛЪ, СЕСТРЪ, ВѢТРЪ, ПѢСНЬ, ВЕСЛЪ.

Завдання 8. Із поданого ряду випишіть слова з так званім новим **ѣ**. Прокоментуйте фонетичне явище, яке засвідчується такими прикладами: **камѣнь, дѣдъ, шѣсть, сѣдмь, тѣнь, лѣсь, зѣльк, пѣськъ, корѣннѣ**.

Завдання 9. Запишіть староукраїнські відповідники слів *чесний, радісний, злісний*. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 10. Поясніть чергування в словах *масний – мастити – масляний*. Подайте їх староукраїнські відповідники. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 11. Прокоментуйте наявність / відсутність звука [л] у сучасних дієслівних формах минулого часу: *віз – везла – везло; ніс – несла – несло; тік – текла – текло; стриг – стригла – стригло*.

Завдання 12. Запишіть подані слова сучасною українською мовою. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

дъхорь, просьба, кръстъ, чьто, красьнын, родьнын, пильнын, ровьнын, дамь.

Практичне заняття №9-10

Становлення фонетико-фонологічної системи української мови

Теоретична частина

1. Лабіалізація [e] в [o] після шиплячих та [j].
2. Зміна [гы], [кы], [хы] на [гі], [кі], [хі].
3. Рефлексія **ѣ**.
4. Перехід довгих [o], [e] в [i].
5. Етимологічні звуки [ы], [i] (и).
6. Зближення ненаголошеного [o] з [a] та [y].
7. Звук [i] на початку слова.
8. Асиміляція [j] м'якими приголосними.
9. Ствердіння приголосних.
10. Протетичні приголосні.

Практична частина

Завдання 1. Поясніть чергування [o] з [e] у словах на зразок *жонатий – женити; пшениця – пишно; чотири – четверо; шостий*

– *шести*. Запишіть їх староукраїнською мовою. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 2. Поясніть відсутність переходу [e] в [o] після шиплячих та [й] у словах:

Скачеш, кличеш, чесати, ложечка, книжечка, копієчка.

Завдання 3. Запишіть слова *щоці, бджолі* староукраїнською мовою, прокоментуйте наявність [o] після шиплячих.

Завдання 4. Що відбулося раніше: ствердіння передньоязикових перед [и] чи лабіалізація [e] в позиції після шиплячих та [й]? Доведіть це на прикладах таких слів: *пшениця, шести, учениця, женитися*.

Завдання 5. Установіть, у яких із поданих нижче слів звук [i] походить із **ѣ**. Висновки обґрунтуйте.

Піч, світ, ліжка, кінь, тісто, сіяти, він, міст, ліс, зрілий, осінь, стіна, білий, сім, різати, хліб, сіно.

Завдання 6. Проілюструйте, яких фонетичних змін на українському ґрунті зазнав звуковий склад слів *соль, везль, осень, мон, ніжь*.

Завдання 7. Прокоментуйте відсутність переходу [o], [e] в [i] в закритих складах у словах: *сон, шовк, словечко, гострий, ясен*. Подайте староукраїнські відповідники, проілюструйте фонетичні зміни, що відбулися.

Завдання 8. Прокоментуйте чергування [o], [e], з [i] у сучасній мові, використовуючи наведені словоформи.

Двір – двору; бік – боку; око – вічко; корінь – кореня; зело – зілля; плече – пліч; вечір – вечора; ячмінь – ячменю; ніч – ночі; віл – вола.

Завдання 9. Запишіть староукраїнські відповідники до слів: *мило* (від милій), *мило* (від митися), *вити* (в'ю), *вити* (вию), *посилати, сила, пити, питати*. Поясніть походження звука [и] у наведених словах.

Завдання 10. Прокоментуйте чергування голосних [o] з [a] у таких словах: *зломити – зламати, допомогти – допомагати, скочити – скакати, вигонити – виганяти, багатир – багатий*.

Завдання 11. Доведіть етимологічну спорідненість наведених пар слів: *топтати – тупати; будяк – бодати; горня – гончар*.

Завдання 12. Прокоментуйте процес утворення сучасних українських слівформ: *життя, знання, сіллю, ніччю*. Яке фонетичне явище вони засвідчують?

Завдання 13. Поясніть, чому в слівформах *читання, стаття, весілля* наявне подовження приголосних, а у слівформах *читань, статей, весіль* – відсутнє. Подані слова запишіть староукраїнською мовою. Проілюструйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 14. Подайте староукраїнські відповідники слів: *шовк, човни, жовтий, товстий, довгий*. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Практичне заняття №11

Іменник староукраїнської мови. Словотвірні та граматичні особливості староукраїнського іменника

Теоретична частина

1. Основні способи словотворення староукраїнського іменника.
2. Граматичні категорії староукраїнського іменника.
 - 2.1. Категорія роду.
 - 2.2. Категорія числа.
 - 2.3. Категорія відмінка.
 - 2.4. Категорія істот / неістот.

Практична частина

Завдання 1. Подайте староукраїнські відповідники до сучасних іменників *пир, дар, білка, жито, храм*. За допомогою етимологічних словників з'ясуйте їх походження. Визначте в поданих словах сучасні та етимологічні корені. Зробіть відповідні висновки.

Завдання 2. Визначте спосіб словотворення. Процес творення проілюструйте. На основі отриманих результатів зробіть висновки про словотвір староукраїнських іменників.

правдѣникъ, грѣшьница, настольникъ, доумць, сътворитель, коупць, паматоухъ, ходатан, дѣдичь, тѣкачь, словѣнинъ, холопство, милость, придаткъ, добытъкъ, отстоупникъ, възвратъ, чьрноризць, свѣтополкъ, скорописьць.

Завдання 3. У наведених контекстах визначте граматичні значення (рід, число, відмінок, категорію істот / неістот) іменників. Зіставте ці граматичні значення з граматичними значеннями в сучасній українській мові. Зробіть відповідні висновки.

Дали ксмо слоуѣѣ нашемоу паноу сенькоу село наше съ пашьными и съ сеножатыми (Грамм. 1457 р.); половци идоуѣтъ отъ дона и отъ моря (Слово); и нача ставити города по десѣѣ (Лавр. літ.); понди княже с нами в дань (Лавр. літ.); изаславоу же кьнязоу тогда предрѣжащоу обе власти и отьца своего гарослава и брата своего володимира (Остр. Єв.).

Завдання 4. Іменники *плече, поле, око, вікно* належать у сучасній українській мові до II відміни. Чим пояснити наявність у формах орудного відмінка множини різних закінчень?

Практичне заняття №12-13

Типи відмінювання давніх іменників

Теоретична частина

1. Іменники **ā*, **jā*-основ.
2. Іменники **ǫ*, **jǫ*-основ.
3. Іменники **ŷ*-основ.
4. Іменники **ī*-основ.
5. Іменники **ī*-основ.
6. Іменники з основами на приголосний.
7. Історія формування сучасних відмін іменників.

Практична частина

Завдання 1. Визначте, до якого типу відмінювання належать іменники жіночого роду староукраїнської мови.

мати, поугы, лютыни, прядь, страда, рѣпа, статига, дъчи, плоты, воля, оутварь, свобода, вира, кърмля, добрыни, мысль, тѣска, пора, соуша, свѣатыни, людии, простыни.

Довідка: поугы – кружок, кулька; лютыни – кривизна; плоты – плотва; оутварь – спорядження; добрыни – добротворець; простыни – простота.

Завдання 2. Визначте, до якого різновиду (твердого / м'якого) відмінювання **ā*, **jā*-основ належать подані іменники.

пeнa, лoвнтвa, пoлaнa, пoслoвницa, стрoцa, чaшa, гaрa, coгa, coвa, рaсa, пoгoнa, жeлa, пьрa, кpoупницa, тaннa, с'бдинa, жилa, лoвлa, рoцa, oулицa, кpoупa.

Дoвiдкa: пeнa – стрaтa; гaрa – вeснa; жeлa – тyгa; пьрa – сyпeрeчкa.

Зaвдaння 3. Визнaчтe, дo якoгo рiзнoвидy (твeрдoгo/м'якoгo) вiдмiнoвaння **o*, **jo*-oснoв нaлeжaть пoдaнi iмeнники.

бeрeг'т', бeрeж'ць, вoз'т', клюв'т', ключ', с'лoучaн, крeмл'ь, oужaс'т', врaч'ь, д'т'жд'ь, шьв'т'и, рьбaрь, oвьс'т', рoст'т', рoубeж'ь, св'т'т'ь, пeпeл'т', лoуб'т', хр'вьт'т', дoсoуг'т', oуч'т'т'ь.

Дoвiдкa: шьв'т'и – швeць; лoуб'т' – кoрa липи.

Зaвдaння 4. Визнaчтe, дo якoгo типy вiдмiнoвaння нaлeжaть пoдaнi iмeнники чoлoвiчoгo рoдy.

кpoуг'т', мeд'т', сьн'т', лeд'т', б'т'гoун'т', кoрoб'т', шьв'т', хвoст'т', вoл'т', вьрх'т', пoл'т', гoрoх'т', oум'т', тpoуд'т', oл'т', coлoд'т', пoгaс'т', плaст'т', мир'т', в'т'сaд'т'ник'т'ь.

Дoвiдкa: пoл'т' – пoлoвинa; oл'т' – пивo; coлoд'т' – прoрoслi зepнa.

Зaвдaння 5. Визнaчтe, дo якoгo типy вiдмiнoвaння нaлeжaть пoдaнi iмeнники чoлoвiчoгo рoдy.

ч'рвь, бoл'ь, зaт'ь, смьрч', cкoбл'ь, гpид'ь, coуп'рь, гвoзд'ь, кoрaбл'ь, в'т'пpж'ь, жoуpaвл'ь, в'т'кoуш'ь, нaвь, oбpoуч'ь, плaтeж'ь, гнoуc'ь, гoспoд'ь, ст'бл'ь.

Дoвiдкa: вoл'ь – хвoрий; смьрч' – кeдp; cкoбл'ь – нiж; гpид'ь – вoйн; coуп'рь – сyпeрник; в'т'пpж'ь – яpмo; в'т'кoуш'ь – yкyc; нaвь – мeртв'як; гнoуc'ь – сoрoм.

Зaвдaння 6. Визнaчтe, дo якoгo типy вiдмiнoвaння нaлeжaть пoдaнi iмeнники чoлoвiчoгo рoдy.

ч'т'ць, гaч'ьмь, кaрaсь, дoм'т', д'бт'инa, кoуб'т', тeчa, кoвaл'ь, лoмoт'ь, крeмa, oубницa, гaр'т', чeрeвик'т', cирoтa, тaт'ь, вьрх'т', ч'т'ч'ини, oунoшa, oуклaд'т', кoрeнь.

Дoвiдкa: тeчa – бiгун; крeмa – крeмiнь; гaр'т' – гнiв; тaт'ь – злoдiй; ч'т'ч'ини – цeркoвний читaч; oуклaд'т' – дaнинa.

Зaвдaння 7. Визнaчтe, дo якoгo типy вiдмiнoвaння нaлeжaть пoдaнi iмeнники сeрeдньoгo рoдy.

рьлo, плeмa, кoуp'ь, чoудo, плeчe, чeлo, письмa, числo, рaмa, слoвo, пpoсo, нeбo, пoлoмa, бeрeмa, чaшник, щeнa, т'блo, кpильцe, кoлo, знaмa.

Дoвiдкa: письмa – бyквa; рaмa – плeчe; пoлoмa – пoлyм'я; чaшник – чaшa.

Завдання 8. Староукраїнські іменники *соудна, строуга, зємла, вельможа, доуша, ноша* належали до іменників, що мали однакову систему відмінкових закінчень. Поясніть, у зв'язку з чим у сучасній українській мові парадигми цих іменників набувають диференційних ознак.

Завдання 9. Іменники сучасної II відміни в давальному відмінку однини мають паралельні закінчення (-у, -ові: *батьку – батькові, сину – синові*). Прокоментуйте, чим це зумовлено, і проілюструйте це явище за допомогою власних прикладів.

Завдання 10. Іменники *ніч, тїнь, сїль, піч* запишіть староукраїнською мовою у формах орудного відмінка однини. Поясніть фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 11. Іменники *кїнь, гїсть*, запишіть староукраїнською мовою у формах родового відмінка множини. Поясніть фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 12. Прокоментуйте особливості українських прізвищ *Колєсник, Колїсник*. Яке граматичне явище вони засвідчують?

Завдання 13. Іменники *нога, рука, книга, мука* запишіть староукраїнською мовою у формах давального відмінка однини. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 14. Іменники *вовк, друг, пастух, птах, луг, бог, лук* запишіть староукраїнською мовою у формах кличного відмінка множини. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 15. Із поданих контекстів випишіть усі іменники. Схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) тип відмінювання; в) основа; г) рід; ґ) число; д) відмінок; е) назва істот / неістот.

томъ лѣтъѣ вода баше велика въ волховѣ. а снѣгъ лежа до таковла дѣна а на осень ѳви морозъ врьшь всю. и озимицѣ и бы голодъ и черезъ зимуѣ рѣжи осьминка по полоутривнѣ (Нов. літ.); стрын ти оумерлъ а по ольга ти послани а дружина ти по городѣмъ далече а княгыни сѣднѣ въ изоумѣннѣ сѣ дѣтъми (Іпат. літ.); печаль жирна тече средѣ земли роускыи а князи сами на себе крамолоу коувахоу а поганыи сами поведами нарищоуше на роускою землю (Слово).

Практичне заняття №14

Займенник староукраїнської мови

Теоретична частина

1. Історія форм особових і зворотного займенників.
2. Історія форм предметно-особових займенників.
3. Історія форм неособових займенників.

Практична частина

Завдання 1. Особовий займенник *я* запишіть староукраїнською мовою у формі давального відмінка однини. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 2. Прочитайте та перекладіть подані контексти. Зробіть певні висновки щодо функціонування зворотного займенника у староукраїнській та сучасній мовах.

и возьмоу́тъ на ся прѣтъкъ младоу́к и бьють ся сами и того ся довьють кѣда слѣзю́тъ ли живи (Лавр. літ.); **быша ся днь быша ся дру́гын** (Слово).

Завдання 3. Предметно-особові займенники *він, вона, воно* запишіть староукраїнською мовою у формах називного та родового відмінків однини. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 4. Предметно-особовий займенник *він* запишіть староукраїнською мовою у формах орудного та місцевого відмінків однини. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 5. Визначте розряд неособових займенників (присвійні, вказівні, питальні, означальні, заперечні, неозначені). Розподіліть їх залежно від твердої / м'якої системи відмінювання.

тѣ, та, то; иже, таже, кже; мои, мога, моі; чѣто; онѣ, она, оно; овѣ, ова, ово; кѣто; нашѣ, наша, наше; чьн, чьга, чьі; кѣн, кога, коі; какѣ, кака, како; самѣ, сама, само; инѣ, инга, ино; свои, своя, свои; вашѣ, ваша, ваше; вьстакѣ, вьстака, вьстако.

Завдання 6. Із поданих контекстів випишіть усі займенники. Схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) розряд; в) рід (якщо є); г) число (якщо є); г) відмінок.

рече же имѣ ольга люба ми кѣтъ рѣчь ваша (Лавр. літ.); **а надѣюся на богѣ и на тѣа и стогалѣ бы за мѣа во мою обидуѣ**

(Пат. літ.); молиси за ны и за ма раба твогго нестора (Патерик); вы же аще розоумѣвше послоушакте то и господь помилоукте вы и ангелы помогоукте вы (Палея); и рече моусни къ нимъ кѣто мы кси тако рѣпѣцете на ны не на ны к рѣпѣтаник ваше (Зб. Св. 1073 р.).

Практичне заняття №15 **Прикметник староукраїнської мови**

Теоретична частина

1. Нечленні прикметники.
2. Членні прикметники.
3. Ступені порівняння прикметників.

Практична частина

Завдання 1. Яка словотворча особливість об'єднує подані староукраїнські прикметники? Відповідь обґрунтуйте.

б'ѣлъ, глауѣхъ, гърдъ, жылъ, сл'ѣпъ, н'ѣмъ, нагъ, чистъ.

Завдання 2. Визначте спосіб творення прикметників.

праведьныи, маститъ, б'ѣдънъ, приатънъ, тьрпѣливъ, іадовитъ, послѣдънъ, безгрѣшнъ, соуспѣдънии, оубоги, оузъкъ, воловнъ, полотнъ, любимъ, кѣнажь, крѣвавъ, львовъ, змиквъ, стоуднъ, кожанъ, сестринъ, завѣтръныи, надгробъныи.

Завдання 3. Від поданих староукраїнських іменників утворіть прикметники. Зробіть висновки щодо їх способу творення.

крыло, вчера, рѣчь, даль, воквода, петръ, обнда, зело, коза.

Завдання 4. Подайте староукраїнські словозмінні парадигми іменних (нечленних) прикметників.

простъ, проста, просто; лютъ, люта, люто; чюжь, чюжа, чюже; липовъ, липова, липово; лебѣажъ, лебѣажа, лебѣаже.

Завдання 5. Прикметники *дорогий, великий, сухой, високий, легкий, глухий* запишіть староукраїнською мовою в нечленних формах місцевого відмінка однини. Прокоментуйте фонетичні явища, які вони засвідчують.

Завдання 6. Подайте староукраїнські словозмінні парадигми займенникових (членних) прикметників: **лѣпыи, лѣпага, лѣпок;**

правын, правага, правок; лѣтънни, лѣтънага, лѣтънне.

Завдання 7. Від поданих іменних прикметників утворіть займенникові (усіх родів). Проілюструйте процес становлення сучасних прикметникових форм.

синь, орьль, частъ, тѣснъ, пѣшь, вѣдръ.

Завдання 8. Яке граматичне явище засвідчують сучасні присвійні прикметники на зразок *батьків, тітчин*, географічні назви *Фастів, Лозова*, прізвища *Конашевич, Шашкевич*?

Завдання 9. Прокоментуйте наявність різних прикметникових форм у контексті: *На козакові шати дорогії – Три семирязі лихії... Постоли в'язові, а онучі китайчані – щирі, жіноцькі, рядняні.*

Завдання 10. Від поданих староукраїнських прикметників утворіть форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Визначте особливості утворення вищого ступеня порівняння. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

малъ, великъ, выськъ, хоудъ, тяжкъ, добръ, милъ, старъ, тѣлстъ, моудръ.

Завдання 11. Із поданих контекстів випишіть усі прикметники. Схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) розряд за значенням (якісний, відносний, присвійний); в) форма (членна, нечленна); г) рід; ґ) число; д) відмінок; е) ступінь порівняння (якщо є).

хотѣлъ быхъ ѣхати на вежа половыцькиа а отьцы наши дале соутъ. а иныхъ старѣшихъ нетъ а мы боудеа за старѣшаа (Іпат. літ.); а городовъ оу роуьскон земли новыхъ не ставите а креманецъ держати юрию наримонътовичю отъ князин литовьскыхъ (Грам. 1352 р.); се же слышалъ папежь римьскин походуи тѣхъ иже рѣпъщотъ на книги словеньскиа река да ста исполнить книжьное слово (Лавр. літ); кѣто ми ближни тотъ добръ (Іпат. літ.).

Практичне заняття №16

Числівник староукраїнської мови

Теоретична частина

1. Прості числові назви.
2. Складені числівники.

Практична частина

Завдання 1. Проілюструйте становлення сучасних українських числівникових форм *вісімнадцять, тридцять, сімдесят, двісті, шістсот, півтора, півторасти*. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 2. У поданих контекстах поясніть значення підкреслених слів. До якої частини мови вони належать? Відповідь обґрунтуйте.

тамо мъного зла сотвориша половьци взаша доушь болекъ **тъмы** а иныа изсѣкоша (Іпат. літ.); оу роуськомъ правѣ сѣдять кмети и оу земьскомъ и съ тѣхъ брали ксми и съ подимъга по колодѣ овьса (Грамм. 1386 р.).

Завдання 3. Подані слова запишіть староукраїнською мовою в поєднанні з числівником *два*. Зіставте сучасні та давні форми. Прокоментуйте фонетичні та граматичні процеси, що відбулися.

Вікно, село, відро, око, плече, вухо, серце, поле, болото, мило.

Завдання 4. До наведених староукраїнських словосполучень подайте відповідні сучасні. Прокоментуйте зміни.

дѣва моужа, дѣвою моужоу, дѣвѣма моужема; дѣвѣ нивѣ, дѣвою нивоу, дѣвѣма нивама; дѣвѣ лиця, дѣвою лицоу, дѣвѣма лицема; триє сынове, трини сыновѣ, трьмѣ сынѣмъ, три сыны, трьми сынѣми, трьхъ сынѣхъ; три погывѣли, трини пѣтиць, три окъна, трини окънѣ; чѣтыре голоувики, чѣтырѣ голоувини, чѣтыри озера, чѣтырѣхъ озерѣхъ.

Завдання 5. У староукраїнській мові числівники *три* і *чотири* у формах орудного відмінка мали однакові закінчення (*трьми, чѣтырѣми*). Прокоментуйте фонетичні процеси, що спричинили диференціацію цих відмінкових закінчень.

Завдання 6. До наведених староукраїнських словосполучень подайте відповідні сучасні. Прокоментуйте зміни.

патѣ лоучинѣ, патню лоучинѣ; шѣсть роубѣль, шѣсти роубѣль; семѣ ороудни, (о) семи ороудни; осьмѣ окроугѣ, осьми окроугѣ; сорокѣ мѣшькѣ, (вѣ) сороцѣ мѣшькѣ; девѣаносѣто гривнѣ, девѣаносѣтъмѣ гривнѣ.

Завдання 7. Прокоментуйте наявність паралельних сучасних форм непрямих відмінків числівників *п'ять, дванадцять, двадцять*.

Завдання 8. Из поданих контекстів випишіть усі числівники. Схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) розряд за значенням (кількісний, порядковий); в) різновид за будовою (для кількісних); г) рід (якщо є); ґ) число (якщо є); д) відмінок.

пять талантъ ми кси предалъ се другою пять талантъ приобрѣтохъ ими (Остр. Єв.); съ каждого кмета по два гроша широкия оу княжоу комороу давати (Грам. 1377 р.); има ютъ давати съто грошиковъ малыхъ (Грам. 1407 р.); и оставил ксми вонтка при соулимовѣ бо вонтекъ за другою половиною далъ М копъ (Грам. 1412 р.); продалъ мужъ мон овецъ десять и заразъ тик коупъ оусе товѣ отдалъ (Полт. акт.).

Практичне заняття №17

Дієслово староукраїнської мови. Загальна характеристика староукраїнського дієслова

Теоретична частина

1. Типи дієслівних основ. Тематичні й атематичні дієслова.
2. Особові форми дієслова
3. Історія інфінітива та супіна.
4. Історія форм дієприкметника та дієприслівника.
5. Історія форм умовного та наказового способу.

Практична частина

Завдання 1. Визначте класи поданих дієслів за закономірностями інфінітивних основ та основ теперішнього часу.

нести, носити, дати, доуноути, сѣдѣти, водити, дѣлати, коуповати, видѣти, бѣжати, съхноути, кричати, знати, плести, ѳсти, быти, коувати, глаголити, пѣти, пити, хотѣти, просити, подимати, лежати, бродити, идти, везти.

Завдання 2. До поданих дієслів недоконаного виду підберіть корелятивні дієслова доконаного виду. Назвіть основні засоби утворення видової корелятивної пари.

постригати, посѣкати, почитати, пронизати, оукрадати, вѣставати, глѣхноути, засипати, избивати, издавати, наливати,

навѣвати, насѣвати, виносити, окаменѣвати, делати, ослабѣвати, отгыпѣвати, ходити, оугадывати, оупиватися.

Завдання 3. У поданих контекстах визначте форми інфінітива і супіна. Укажіть на їх диференційні ознаки. Зіставте ці форми з сучасними українськими відповідниками. Висновки обґрунтуйте.

и посла къ грекомъ глагола хочоу на вы идти и взяти градъ вашъ тако и сеи (Лавр. літ.); роусиноу не звати латина на поле витъся (Грамм. 1270 р.); и не имамъ оубѣжати но станемъ крѣпко азъ же предъ вами поидоу (Лавр. літ.); и повѣдаша же кмоу се дѣтищъ твои приде видѣтъ тебе (Іпат. літ.).

Завдання 4. До наведених староукраїнських словосполучень подайте відповідні сучасні. Схарактеризуйте всі дієслівні форми за морфологічними ознаками.

лежачоу тыщоу; затваракмъ скотъ; моучима пшеница; трасомомъ тростемъ; зелник варено; выдана грамота; созданъ теремець; оукрашена саблѣа; хотячи мироу; пывоучи водою; рѣжоучи паволокы; вѣнесше въ храминоу; миноушимъ дьнемъ; съседавѣше съ конъ.

Завдання 5. За особовими закінченнями теперішнього – простого майбутнього часу визначте дієвідміну поданих дієслів. До кожної зі словоформ подайте форму інфінітива.

речеши, въздъхнеши, старѣкши, хватакши, шикши, тѣкнеши, льстиши, виснеши, бродиши, хочеши, спиши, женеши, слышиши, мьниши, дремлеши.

Завдання 6. Від поданих інфінітивів сѣкти, рѣзати, ходити, ловити утворіть усі можливі особові дієслівні форми.

Завдання 7. Від поданих дієслів утворіть форми умовного і наказового способів староукраїнської мови. Прокоментуйте фонетичні зміни, що відбулися в процесі історичного розвитку.

нести, ходити, плести, знати, пекти, ѣсти.

Практичне заняття №18

Історія часових форм староукраїнського дієслова

Теоретична частина

1. Історія дієслівних форм теперішнього часу.
2. Історія дієслівних форм минулого часу.
3. Історія дієслівних форм майбутнього часу.

Практична частина

Завдання 1. Визначте граматичне значення особи і числа поданих словоформ. На їх основі представте парадигму теперішнього – простого майбутнього часу в староукраїнській мові. До кожної зі словоформ подайте форму інфінітива.

сѣкоуѣть, бережета, двинеть, оумѣкнѣть, рѣжеша, пою, крыю, ходять, ловять, велите, ѣдите, мажоу, говорить, водиши, рыкши, пьрѣть, кричиши, можевѣ, бежата.

Завдання 2. Подані дієслова поставте в усіх можливих часових формах. Змініть за особами і числами. Прокоментуйте особливості творення часових форм та особливості словозміни.

порвати, говорити, слоужити, свистѣти, заховати, вести, поустити, гадати, мыти, вкоусити.

Завдання 3. Визначте часове значення дієслівних форм.

тогда въстѣпи игорь кѣнѣзь въ златѣ стремѣнь и поеха по чистому полю (Слово); дѣлѣви живяхѣ по вѣгѣ а ѣлѣчи тиверьце сѣдѣхѣ по днѣстру (Повѣсть); въ се лѣто рекоша дружина игореви отроки свѣнльжи изодѣлиста сѣть оружемѣ. шѣлъ кси былѣ на стрѣпа своего а дружина семѣ смѣятися начьнѣть (Лавр. літ.); възлѣлѣи господинѣ мою ладѣ къ мѣнѣ а выхѣ неслала къ немѣ слезѣ на морѣ рано (Слово); хрѣстѣ ксте были цѣловали (Іпат. літ.); хотѣ вы триѣ человекѣи сѣдили на ланѣ (Грамм. 1386 р.); и не всхотѣша половци мира и стѣпиша половци воючи (Лавр. літ.).

Завдання 4. Із поданих контекстів випишіть усі дієслівні форми. Схарактеризуйте їх за схемою: а) початкова форма; б) вид (доконаний, недоконаний); в) час (теперішній, минулий (аорист,

імперфект, перфект, плюсквамперфект), майбутній (простий, передмайбутній, складений); г) особа; г) число; д) рід (якщо є).

поча княжити игорь по ользѣ. въ се же время поча царьствовати костьянтинъ. и деревляне затвориша сѧ отъ игорѧ по ольговѣ смерти (Лавр. літ.); то мы братия поразоумѣкмъ и послоушакмъ разоумныма оушима (Зб. Св. 1073 р.); а ижели самъ нездоужалъ то слоугоу паровка посилаалъ (Літ. Сам.); а се вы повѣдаю дѣти моѧ троудъ свои оже стаксмъ троужалъ (Повч. Мон.); коли пожреть синница орьла коли каменик въсплавлетъ по водѣ и коли иметь свинниа на бѣлкоу лагати тогда безоумныи оумоу наоучитъсѧ (Сл. Дан. Зат.); толи не боудеть междуу нами мира кинко камень начнетъ плавати а хмель почнетъ тоноугти (Лавр. літ.); земля роуськаѧ расплодила сѧ и розмогла въ братолюбии князини (Іпат. літ.); отрочѧ же росташе кърмимъ родителема своимѧ (Усп. зб.); и исполнишасѧ роусь и высть сѣча велика и одолѣ святославъ и бѣжаша грѣци (Лавр. літ.); а оже боудоугъ съ нимъ крали и хоронили то всѣхъ выдати (Рус. Пр.).

ЗРАЗКИ ВАРІАНТІВ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ **Історична грамати́ка української мови (Фонетика)**

1. Система голосних староукраїнської мови.
2. Поясніть чергування приголосних у поданих словоформах староукраїнської мови. Відтворіть праслов'янські відповідники.

**подвигъ – подвижникъ; лоугъ – лоузи; мигати – мизати;
расъпати – расъпноу – расъпинати.**

3. Поясніть чергування приголосних у словоформах сучасної української мови. Запишіть подані словоформи староукраїнською мовою, відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Страх – страшно; колотити – колочу; мету – мести.

4. Виходячи з того, що повноголосся є результатом закону відкритого складу, відтворіть праслов'янські архетипи поданих українських слів. Покажіть звукові зміни в поданих словоформах у східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських діалектах дописемного періоду.

Ворота; дерево.

5. Поясніть чергування в словах сучасної української мови. Подайте їх староукраїнські відповідники.

Дрож – дрижати; орел – орла; зломити – зламати.

Історична грамати́ка української мови (Морфологія)

1. Основні граматичні категорії староукраїнського іменника.
2. Визначте, до якого типу відмінювання належать подані іменники староукраїнської мови.

правъдникъ; грѣшница; доумьць; медъ; зать; оубинца; коло.

3. Утворіть від поданих нечленних (іменникових) прикметників староукраїнської мови членні. Прокоментуйте фонетичні процеси, що супроводжували становлення сучасних прикметникових форм.

глоухъ; глоуха; глоухо.

4. Визначте класи поданих дієслів за закономірностями основ теперішнього часу.

нести; носити.

5. Зробіть повний морфологічний аналіз іменників, займенників, прикметників та дієслів, проілюстрованих у поданих контекстах.

слава тебе господи царю небесьным како сподоби ма написати еуангеліе се (Остр. Єв.).

ПРАКТИЧНИЙ ДОВІДНИК

АОРИСТ (від гр. *aoristos* – неозначений) – проста форма минулого часу, яка позначала моментальну, недовготривалу дію; використовувалася тоді, коли йшлося про минулу дію, що сприймалася як одиничний, повністю завершений у минулому акт. Староукраїнський аорист, на відміну від старослав'янського, що функціонував у трьох типах (простий, старий сигматичний, новий сигматичний), був лише сигматичним. Різниця між простим і сигматичним аористом полягала в тому, що останній утворювався за допомогою суфікса *s (гр. «сигма», звідси й назва аориста), який приєднувався до основи минулого часу, тоді як простий аорист старослав'янської мови не мав суфікса. Старий і новий сигматичний аорист відрізнялися тим, що в першому разі суфікс *s приєднувався безпосередньо до основи минулого часу (**знахъ, зна, зна** (одн.), **знахомъ, знасте, знаша** (мн.), **знаховъ, знаста, знаста** (дв.); у другому – за допомогою сполучного голосного – [o] (**ведохъ, веде, веде** (одн.), **ведохомъ, ведосте, ведоша** (мн.), **ведоховъ, ведоста, ведоста** (дв.)). Причому суфікс *s не зберігся в сигматичному аористі в усіх формах, зокрема в 1 ос. одн., мн. і дв. він виявляється у вигляді [x], у 3 ос. мн. – у вигляді [ш]. Аорист зберігся лише в сербській і болгарській мовах (із деякими видозмінами); його залишки подекуди трапляються в південно-західних діалектах української мови.

АСИМІЛЯЦІЯ [j] М'ЯКИМИ ПРИГОЛОСНИМИ. Редукований [i] перед [j] у ненаголошеній позиції занепадав. На українському ґрунті звук [j], який після занепаду редукованого [i], став вимовлятися безпосередньо після пом'якшеного приголосного, поступово асимілювався ним. Асимілювали [j] приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж], [ч], [ш]. Наслідком цієї асиміляції стало подовження приголосних в іменниках I і II відміни (*стаття, Ілля, знання*); в орудному відмінку однини іменників III відміни (*сіллю, піччю, тінню*) та в деяких формах віддієслова лити (*ллю, ллеш, лляти*). Наприклад: **ролита** (**рольга** = **рольја**) > рол'ја > рбл'л'а > рілля; **лню** (**лью** = **льјч**) > л'ју > л'л'у > ллю. Із твердими приголосними, зокрема губними та [р], звук [j]

не асимілювався: **кръвию** (**кръвью** = **кръвьіу**) > кровју > кров'ю. Це свідчить про те, що асиміляція [j] попередніми м'якими приголосними остаточно завершилася тоді, коли губні та [р] уже стверділи.

АСИМІЛЯЦІЯ ТА ДИСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ. У нових групах приголосних, що утворилися після занепаду редукованих, вимова одних звуків стала впливати на вимогу інших, унаслідок чого виникли й нові асимілятивні та дисимілятивні процеси. У староукраїнській мові засвідчена і прогресивна, і регресивна асиміляція, хоч регресивна була більш поширеною. Прикладом прогресивної асиміляції може бути зміна староукраїнського **бъчела** на сучасне **бджола**: **бъчела** > **бчела** > **бчола** > бджола. Прикладом регресивної асиміляції є слово *тхір*: **дъхорь** > **дохор'** > **тхор** > тхір. Дисиміляція приголосних належить до непоширених явищ у староукраїнській мові: **къто** > **кто** > хто (унаслідок розподібнення один із проривних приголосних змінює свою вимогу на фрикативну: [к]→[х]); **выс** + **ьш** + **ни** > **высьшни** > **вышни** > **вышши** (асиміляція) > **вышчи** (дисиміляція) > вищий.

ГРАМАТИКА ІСТОРИЧНА – це мовознавча дисципліна, що вивчає формування та розвиток української мови, ті зміни, що відбувалися в її системі в напрямку до вдосконалення. Ці зміни охоплюють, як правило, усі мовні рівні, а тому як назва наукової та навчальної дисципліни «Історична граматики української мови» – назва умовна, оскільки передбачає вивчення не лише граматичної будови української мови, а й її фонетичної системи, словотворчих особливостей, лексичного складу.

ДАВНІ ЗМІНИ ДИФТОНГА, ЩО ПОЗНАЧАВСЯ ЛІТЕРОЮ Ѣ, засвідчені вже у протоукраїнській мові, але ще задовго до загальної зміни. Унаслідок регресивної асиміляції дифтонг, що позначався літерою **Ѣ**, перед складом із наголошеним [і] (и) змінився на [і] (и), наприклад: **дѣтина** > **дитина**; **мѣзниць** > **мизниць**. У багатьох випадках така зміна порушується аналогією: у словах на зразок **лѣпити**, **мѣсити** відсутність зміни дифтонга, що позначався літерою **Ѣ**, на [і] (и) за наявних умов пояснюється аналогією до інших

форм цих дієслів (*мѣплю, мѣшоу*). За аналогією до іменників *грѣхъ, смѣхъ* не засвідчена зміна і в дієсловах *грѣшити, смѣшити*.

ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ, АБО СТВЕРДІННЯ, ПРИГОЛОСНИХ

Занепад редукованого [ь] спричинився до депалаталізації приголосних, що стояли перед ним, зокрема: а) ствердіння губних і [р] на кінці слова і перед приголосними (*дамь > дам, крѣвь > кров, степь > степ, голубь > голуб, горькын > гіркий, звѣрь > звір*); б) ствердіння губних і зубних у позиції перед суфіксами *-ьн, -ьство* (*вѣрьныи > вірний; ровьныи > рівний, родьныи > рідний, богатьство > багатство*). Лише звук [л'] зберіг у цій позиції свою м'яку вимову: *вольныи > вільний*.

ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ, АБО СТВЕРДІННЯ, ПРИГОЛОСНИХ

ПЕРЕД [а], що розвинулося, як правило, з колишнього [e], пов'язується з розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворенням артикуляції двох звуків – твердого губного та [j]. Унаслідок цього після твердих губних перед голосним [а] і виник в українській мові звук [j]: *мѣсо > мѣсо > м'ясо > м'ясо; тѣмѣ > тѣмѣ > тім'я > тім'я; пѣть > пѣть > п'ять > п'ять*.

ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ, АБО СТВЕРДІННЯ, ПРИГОЛОСНИХ

ПЕРЕД [е]. Староукраїнський звук [e], як етимологічний, так і секундарний, був голосним переднього ряду і мав властивість пом'якшувати ті приголосні, після яких стояв. У середньоукраїнській мові в позиції перед [e] приголосні втрачають м'яку вимову й переходять до групи твердих (*несу, село, поле, весна*). М'яка вимова приголосних перед [e] зберігається в українській мові лише в називному відмінку однини деяких прикметників середнього роду з основою на [н'] (*літнє, синє, осіннє*); у числівнику *третє* і в разі, коли м'який приголосний асимілював звук [j]: *лє, лєтьсѣ*.

ДЕТЕРМІНАТИВ. У праслов'янській мові до складу іменних основ обов'язково входив один або кілька суфіксів, останній з яких називався детермінативом (**sūnūs* (детермінатив – **ū*); **plōdōs* (детермінатив – **ō*); **gōstīs* (детермінатив – **ī*). Після руйнування типів відмінювання, що ґрунтувалися на детермінативах, почав формуватися новий тип відмінювання, ґрунтований на граматичній категорії роду. На східнослов'янському ґрунті суфікси іменних основ, зокрема ті, які закінчувалися на голосний, злилися з

відмінковими закінченнями. Відбувся перерозподіл складових частин слів – кінцевий основи зливається із закінченням: **столо-мъ**, **село-мъ**, **домъ-мъ** (пор.: *стол-ом*, *сел-ом*, *дом-ом*).

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:

1) писемні пам'ятки; 2) територіальні діалекти; 3) лексичні запозичення; 4) топонімічні назви; 5) свідчення споріднених і неспоріднених мов. Аналіз мови й письма датованих пам'яток часто допомагає хронологізувати мовні явища, визначити особливості мови того чи того періоду. Територіальні діалекти подекуди зберігають такі мовні явища, які не збереглися в пам'ятках письма, наприклад: пам'ятками письма не можна визначити шлях, який пройшли в українській мові давні голосні [o], [e], поки вони не змінилися в [i] у словах на зразок *стіл*, *шість* (сучасні північноукраїнські діалекти містять на місці цих голосних дифтонги). Історія української мови доповнюється також лексичними запозиченнями та топонімічними назвами. Запозичені слова підлягають законам тієї мови, що їх засвоює, а це веде до звукових змін у вимові засвоєних слів, наприклад: староукраїнська вимова слова *Ігор* (запозичене в X ст. зі скандинавської мови – *Ingvar*) засвідчує, що в цей час у староукраїнській мові носових уже не було, бо інакше б з *Ingvar* витворилося б *Ягор*, а не *Ігор*. Свідчення споріднених мов набувають важливого значення особливо тоді, коли в них є записи слів і виразів досліджуваної мови. Наприклад, у праці візантійського імператора Костянтина «Про народи» (949 р.) є ряд назв східнослов'янських племен, причому цим назвам повноголосні форми не властиві: *Nemogardas* (*Новгород*), *Dervleninoi* (*деревліани*). Збереження польською мовою носових при зміні їх у інших слов'янських мовах дало змогу визначити звукове значення старослов'янських юсів як носових голосних.

ДІСПРИКМЕТНИКИ АКТИВНІ вказували на дію суб'єкта, позначали властивість діючого предмета; поділялися на невідмінювані та відмінювані, мали членні та нечленні форми. До невідмінюваних належали дієприкметники, утворені від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-** і родових закінчень **-ъ**, **-а**, **-о**: **писалъ**, **писала**, **писало**. Ці нечленні форми використовувалися для утворення аналітичних форм часу та умовного способу; мали

граматичні значення роду та числа; дали ґрунт для утворення форм сучасного минулого часу (*писав, писала, писало*). Сучасна форма *писали* пов'язується з колишньою формою називного відмінка множини чоловічого роду. Від нечленних дієприкметників на **-лѣ**, **-ла**, **-ло** утворилися членні за допомогою вказівних займенників **и**, **ѧ**, **к**. У сучасній українській мові вони представлені у вигляді дієприкметників на зразок *пожовклий, замерзлий*. Відмінювані активні дієприкметники мали граматичні значення теперішнього або минулого часу, змінювалися за родами, числами та відмінками.

ДІЄПРИКМЕТНИКИ АКТИВНІ НЕЧЛЕННІ МИНУЛОГО ЧАСУ утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфікса **-ūs** (якщо основа закінчувалася на приголосний (**nēs+ūs+j+ā* > **nēsūsjā* (де **ū* > [ъ], а [*sj*] > [ш]) > **несѣша**) або суфікса **-vūs** (якщо основа закінчується на голосний (**chōdī+vūs+j+ā* > **chōdīvūsjā* > **ходивѣша**). Форми дієприкметників із суфіксами **-ѣш-** або **-вѣш-** виступали у староукраїнській мові в усіх відмінках, родах, числах, крім форми називного відмінка однини чоловічого і середнього роду, що утворювалася так: **nēs+ūs* > **nēsūs* > **nēsū* > **несѣ**; **chōdī+vūs* > **chōdīvūs* > **ходивѣ**. Нечленні дієприкметники минулого часу, як і нечленні теперішнього, відмінювалися за зразком нечленних прикметників (**несѣ**, **несѣша**, **несѣшѹ** (Н.в, Р.в, Д.в. ч.р. і с.р.), **несѣши**, **несѣшѣ**, **несѣши** (Н.в, Р.в, Д.в. ж.р.). Залишки колишніх активних нечленних дієприкметників зберігаються в сучасній мові в дієприслівниках із суфіксами **-учи**, **-ачи** (*ідучи, хвалячи*) та **-ши**, **-вши** (*принісши, написавши*).

ДІЄПРИКМЕТНИКИ АКТИВНІ НЕЧЛЕННІ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ утворювалися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса ***nt**, який у непрямих відмінках був ускладнений суфіксом іменної основи ***j**, наприклад, форма родового відмінка однини дієприкметника чоловічого роду від дієслова **нести**: **neso-* (основа теперішнього часу) + **nt** (суфікс дієприкметника) + **j** (суфікс іменної основи) + (закінчення родового відмінка) > *nēsōntjā*, де **on* > [o] > [y], а [**tj*] > [ч]. Звідси, відповідно, форма **несѹча**. Становлення форми називного відмінка дієприкметників чоловічого і середнього роду відбувалося так: **nēsē + nt* > **nēsēnt* > **nēsēn* >

неса > **неса**. Нечленні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися як і нечленні прикметники з основою на м'який приголосний (**неса**, **несуча**, **несучу** (Н.в, Р.в, Д.в. ч.р. і с.р.), **несучи**, **несучь**, **несучи** (Н.в, Р.в, Д.в. ж.р.).

ДІЄПРИКМЕТНИКИ АКТИВНІ ЧЛЕННІ утворювалися від нечленних за допомогою вказівних займенників **и**, **та**, **к** аналогічно до членних прикметників; збереглися в сучасній мові (*лежачий камінь, колючий дріт, блухаюча нирка*).

ДІЄПРИКМЕТНИКИ ПАСИВНІ позначали властивість предмета піддаватися дії ззовні; функціонували у членних і нечленних формах, мали граматичне значення теперішнього або минулого часу; змінювалися за родами, числами, відмінками. Нечленні пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса *-т* та родового закінчення: **nēsō* (основа теперішнього часу з тематичним *-o*) + *t* (суфікс дієприкметника) + *ъ* (закінчення чоловічого роду) > **nēsōtъ* > **несомъ** (пор.: **несома** < **nēsōtmā*; **несомо** < **nēsōtmō*). Вони відмінювалися як нечленні прикметники за твердим зразком. Нечленні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н*, *-т*: **данъ**, **дано**, **дана**; **битъ**, **бито**, **бита** (форма середнього роду збереглася в сучасній мові у вигляді предикативних форм на *-но*, *-то*: *зроблено, сказано, збито*). Відмінювалися так само, як і пасивні дієприкметники теперішнього часу. Членні пасивні дієприкметники утворювалися від нечленних за допомогою вказівних займенників **и**, **та**, **к**. Форми минулого часу повністю збереглися в сучасній українській мові (*званий, виданий, списаний, зшитий*), форми теперішнього часу – в окремих прикметниках (*свідомий, відомий, знайомий*).

ДІЄПРИСЛІВНИКИ виникли на основі колишніх відмінюваних активних нечленних дієприкметників. Сучасні дієприслівники недоконаного виду на зразок *співаючи, говорячи* є скам'янілими формами називного відмінка однини жіночого роду теперішнього часу (**несучи**). Дієприслівники доконаного виду – скам'янілою формою називного відмінка однини жіночого роду минулого часу (**несъши, ходивъши**). Унаслідок змін у синтаксичній системі нечленні прикметники поступово втрачали зв'язок із

іменниками, перестали вживатися у функції означення і, втрачаючи відмінювання, перейшли до розряду дієприслівників.

ДІЄСЛОВО староукраїнської мови характеризувалися тими ж самими граматичними категоріями, що й у сучасній. У староукраїнській мові до дієслівної системи належали власне дієслова, що в своїх формах виражали дію або стан, змінювалися за особами; і слова, що мали іменні, а не особові форми – інфінітив, супін, дієприкметник, дієприслівник (останній виділився з дієприкметників). Іменні форми дієслова були пов'язані з особовими своїм походженням і значенням.

ДРУГЕ ПЕРЕХІДНЕ ПОМ'ЯКШЕННЯ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ /г/, /к/, /х/ відбулося в I ст. н.е.; це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] перед голосними переднього ряду [i] (и), [ie] (**ѣ**), які походять із дифтонгів *ai, *oi, на [z'], [ц'], [с'], наприклад: * *nǫgai > **нозѣ**; * gonkai > **ржцѣ** > **роцѣ**; *mouchai > **моуѣ**. Наслідком другого перехідного пом'якшення в сучасній мові є чергування задньоязикових [к], [х] та глоткового [г] із [ц'], [с'], [з'] при словозміні та словотворенні: *мох* – (у) *мосі*, *луг* – (у) *лузі*, *молоко* – (у) *молоці*. Перед **ѣ** < *oi могли змінюватися також звукосполюки [*gv], [*kv] на [з'в], [ц'в], але лише в давніх східнослов'янських і південнослов'янських діалектах: *gvoizdā > **звѣзда**; kvoitūs > **цвѣтъ** (пор.: у польській мові *gwiazda*, *kwiat*).

ЕТИМОЛОГІЧНІ ЗВУКИ [ы], [і] (и). Староукраїнська мова послідовно розрізняла голосні [ы] та [і](и): **сынѣ**, **мыло**, **сила**, **бити**. Завдяки поступовому обниженню творення давнього [і](и) відбулося зближення артикуляції староукраїнських звуків [ы] та [і](и), унаслідок чого вони збіглися в одному звукові и, голосному передньо-середнього ряду й високо-середнього піднесення, який не мав здатності пом'якшувати приголосні, після яких стояв: *риба* < **рыба**, *язик* < **языкъ**, *крик* < **крыкъ**, *живіт* < **животѣ**. Збіг звуків [ы], [і] в одному звукові [и] пам'ятки відбивають змішуванням букв ы, и (**неправѣди**, **прикрыває**, **рыба**) (Зб. Св. 1073 р.). Розрізнення вимови давніх [ы], [і] досі зберігають окремі північні, карпатські й закарпатські говори (вы = ви, быті = бити, вісів = висів).

ЗАВДАННЯ «ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» – виявити загальні закономірності та тенденції становлення фонетичного й граматичного рівнів мовної системи, забезпечити повне, усебічне розуміння мовних явищ, репрезентуючи їх не тільки в розвитку, але й у зв'язках із відповідними явищами у споріднених мовах; продемонструвати взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови; засвідчити стійкість граматичної будови мови та її основної лексики.

ЗАЙМЕННИК ЗВОРОТНИЙ себе не мав граматичної форми називного відмінка, граматичних значень роду та числа; стосувався тільки до особи, до суб'єкта дії, вказуючи на його стосунок до самого себе. Відмінювався за зразком власне особового займенника **ты** (пор.: **себе** (Р.в.), **себѣ, собѣ, си** (Д.в.), **себе, ся** (Зн.в.), **собою** (О.в.), **себѣ, собѣ** (М.в.).

ЗАЙМЕННИКИ НЕОСОБОВІ поділялися: а) присвійні (**мой, твоя, наш, ваш**); б) вказівні (**сь, тѣ, онѣ, овѣ, такѣ, сикѣ**); в) означальні (**всь, всѣакѣ, самѣ**); г) питальні (**кѣто, чѣто, чьи, кѣи, которѣ, какѣ**); г) заперечні (**ни + питальні: никѣто, ничѣто, ничьи**); д) неозначені (**нѣ + питальні: нѣкѣто, нѣчѣто, нѣчьи**). Неособові займенники розрізнялися за родами, крім питальних **кѣто, чѣто**, мали граматичне значення числа, відмінка, відмінювалися за твердим або м'яким зразками залежно від якості кінцевого приголосного основи. До твердої системи відмінювання належали: **тѣ, то, та; онѣ, она, оно; самѣ, сама, само; такѣ, така, тако; всѣакѣ, всѣака, всѣако; инѣ, ина, ино; сикѣ, сика, сико; кѣто** (мав лише граматичне значення відмінка). Зразок відмінювання: **однина: тѣ, то, та** (Н.в.), **того, тоѣ** (Р.в.), **тому, той** (Д.в.), **тѣ, то, тѣ** (Зн.в.), **тѣмѣ, тою** (О.в.), **томѣ, той** (М.в.); **множина: ти, та, ты** (Н.в.), **тѣхѣ** (Р.в.), **тѣмѣ** (Д.в.), **ты, та, ты** (Зн.в.), **тѣми** (О.в.), **тѣхѣ** (М.в.); **двоїна: та, тѣ, тѣ** (Н.-Зн.в.), **тою** (Р.-М.в.), **тѣма** (Д.-О.в.). До м'якої системи відмінювання належали займенники: **мой, моя, моє; твоя, твоя, твоє; наш, наша, наше; ваш, ваша, ваше; чьи, чья, чье; кѣи, коѣ, коє; чѣто** (мав лише граматичне значення відмінка). Зразок відмінювання: **однина: мой, моє, моя** (Н.в.), **моєго, моєѣ** (Р.в.), **моєму, моєи** (Д.в.), **мой, моє, мою** (Зн.в.), **моємѣ, моєю** (О.в.),

можмъ, **моки** (М.в.); множина: **мон**, **мога**, **моѣ** (Н.в.), **монхъ** (Р.в.), **монимъ** (Д.в.), **моѣ**, **мога**, **моѣ** (Зн.в.), **монми** (О.в.), **монхъ** (М.в.); двоїна: **мога**, **мон**, **мон** (Н.-Зн.в.), **можю** (Р-М.в.), **моима** (Д.-О.в.).

ЗАЙМЕННИКИ ОСОБОВІ – це невеликий за кількістю, давня сформований розряд слів із коренями, спільними для багатьох індоєвропейських мов: **язъ**, **мы**, **вѣ** (1 ос. одн., мн., дв.); **ты**, **вы**, **ва** (2 ос. одн., мн., дв.). Власне особові займенники не розрізнялися за родами, мали граматичне значення відмінка та числа (відмінювалися в однині, множині, двоїні), мали паралельні форми (**тебе** (Р.в.), **тебѣ**, **тобѣ**, **ти** (Д.в.), **тебе**, **тиа** (Зн.в.), **тобою** (О.в.), **тебѣ**, **тобѣ** (М.в.)), характеризувалися явищем суплетивізму (наприклад, однина: **мене** (Р.в.), **мънѣ**, **мънѣ**, **ми** (Д.в.), **мене**, **миа** (Зн.в.), **мъною** (О.в.), **мънѣ** (М.в.); множина: **мы** (Н.в.), **насъ** (Р.в.), **намъ**, **ны** (Д.в.), **насъ**, **ны** (Зн.в.), **нами** (О.в.), **нас** (М.в.); двоїна: **вѣ** (Н.в.), двоїна: **вѣ** (Н.в.), **наю** (Р-М.в.), **нама**, **на** (Д.-О.в.), **на**, **наю** (Зн.в.).

ЗАЙМЕННИКИ ПРЕДМЕТНО-ОСОБОВІ за походженням є вказівними. Система відмінювання сучасних займенників *він*, *вона*, *воно* утворилася з: а) форм називного відмінка вказівних займенників **онъ**, **она**, **оно**; б) форм непрямих відмінків вказівних займенників **и**, **та**, **к**. Предметно-особові займенники розрізнялися за родами, числами, відмінками. Займенники чоловічого та середнього роду однини в непрямих відмінках мали однакові форми: **онъ**, **оно** (Н.в.), **кго** (Р.в.), **кмю** (Д.в.), **и**, **к** (Зн.в.), **имъ** (О.в.), **кмъ** (М.в.) (пор.: ж. р. **она** (Н.в.), **кѣ** (Р.в.), **ки** (Д.в.), **ю** (Зн.в.), **кю** (О.в.), **ки** (М.в.)). У множині та двоїні в непрямих відмінках збігаються форми всіх родів (множина: **они**, **она**, **оны** (Н.в.), **ихъ** (Р.в.), **имъ** (Д.в.), **ѣ,та,ѣ** (Зн.в.), **ими** (О.в.), **ихъ** (М.в.); двоїна: **она**, **онѣ,онѣ** (Н.-Зн.в.), **кю** (Р-М.в.), **има** (Д.-О.в.)).

ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ виник ще в дописемний період історії української мови і припинив свою дію в кінці XI – першій половині XII ст. Суть його полягала в тому, що звуки у складах розмішувалися за наростаючою звучністю, тобто склад починався з менш звучного і закінчувався більш звучним. За таких умов у кінці складу могли бути лише голосні звуки, і всі склади були відкритими: **ма-ти**, **съ-вы-ра-ти**, **стѣ-на**, **съ-нѣ**. За цим законом були певні обмеження і щодо збігу приголосних у межах одного

складу. Два приголосні, як правило, шумний + сонорний, розміщувалися за тенденцією висхідної звучності: **пра-въ-да, зан-ти**. Закон відкритого складу частково зберігає свою актуальність і в сучасній українській мові, де більшість складів будуються за принципом висхідної звучності.

ЗАКОН СКЛАДОВОГО СИНГАРМОНІЗМУ (від гр. *syn* – разом, *gortonia* – стрункий порядок, зв'язок) полягав у тому, що в межах одного складу могли поєднуватися тверді приголосні та голосні переднього ряду або, навпаки, м'які приголосні та голосні переднього ряду. Якщо ж порушувалася ця закономірність, то відбувалося пристосування артикуляцій приголосного і голосного звуків, причому це пристосування могло мати різний характер. Наслідком закону складового сингармонізму стали перехідні пом'якшення, або палаталізації, задньоязикових.

ЗБЛИЖЕННЯ НЕНАГОЛОШЕНОГО [o] з [y] засвідчується пам'ятками через написання літери у на місці о (**свѣѣмѣ, мѣнастырь** (Перем. гр. 1378), **дѣпѣццали** (Крех. ап. 1560)). Наслідки цього фонетичного явища засвідчені в окремих словах сучасної української літературної мови: *будяк* (пор.: бодати (колоти)); *журавель* < **жоравль** (можливо, під впливом польської мови – *zogaw*); *мачуха* < *мачоха* < **мачеѣа** (можливо, вплив іменників із суфіксом -ух (*свекруха*)); *парубок* < *паробок* < **паробѣкъ**; *пурхати* < *порхати* < **пѣрѣхати**.

ЗВУК [i] НА ПОЧАТКУ СЛОВА у староукраїнській мові був здебільшого ненаголошений і занепадав: **играти** > грати, **игѣлка** > голка, **игнатъ** > Гнат, **имати** > мати, **иначе** > наче. У позиції перед сонорними [р], [л], [м], після яких занепали редуковані [ъ], [ь], на початку слова з'являється новий голосний [i]: **рѣжа** > ржа > іржа; **мѣгла** > мла > імла.

ЗМІНА [a] на [o] НА ПОЧАТКУ СЛОВА. Староукраїнська мова ще в ранній період засвоїла ряд слів, переважно власних імен, грецького походження з початковим *ă. Грецький звук [*ă] (а-короткий) на староукраїнському ґрунті сприймався як голосний [o], що й передають найдавніші пам'ятки: **Ольксандръ** (Зб. Св. 1073), **Ольксандрю, Олексю** (Житіє 1219).

ЗМІНА [гы], [кы], [хы] на [гі], [кі], [хі]. Протоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської тверді задньоязикові приголосні [r], [k], [x], які могли поєднуватися лише з голосними непереднього ряду і ніколи не вживалися перед голосними переднього ряду, зокрема й перед [i] (и): **великын, оуроки** (Зб. Св. 1073), **дроугыа, үбогыиухъ, книги** (Зб. Св. 1076 р.). З XII ст. починають поширюватися сполучення [гі], [кі], [хі] у словах, запозичених із грецької мови: **Дамаскиа** (Зб. Св. 1073 р.). Пом'якшені [гі], [кі], [хі] засвоюються у фонетичній системі староукраїнської мови лише тоді, коли звукосполучення [гы], [кы], [хы] послідовно змінилися на [гі], [кі], [хі]: **латинески, рүски, гивель, хитръ**.

ЗМІНА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ [*dt], [*tt] в [*st] пов'язується здебільшого з інфінітивними формами дієслова: *plěttī > **плести**; *měttī > **мести**; *brědtī > *brěttī > **брести**. Звук [*t] дієслівної основи і звук [*t] інфінітивного суфікса належали до різних складів, а тому склад перед суфіксом [*ti] був закритим: *plět-tī; *mět-tī; *bred-tī. Унаслідок дисиміляції звукосполучення [*tt], [*dt] змінюються на [*st], що спричиняє зміну меж складоподілу: **пле-сти, ме-сти, бре-сти**. Дисимілятивна зміна [*dt], [*tt] поширилися й на віддієслівні іменники: **вѣсть, чьсть, волость**. Дисиміляція у групах приголосних [*dt], [*tt] викликала чергування звуків [д], [т], з [с], яке засвідчує сучасна українська мова: *плету – плести, мету – мести, бреду – брести, веду – вести, кладу – класти*).

ЗМІНА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ [*or], [*ol] **ПЕРЕД ПРИГОЛОСНИМИ** пов'язана з дією закону відкритого складу; вона властива всім слов'янським мовам, хоч її результат був неоднаковим. У протоукраїнській мові звукосполучення [*or], [*ol] перед приголосними внаслідок метатези або метатези і подовження змінилися на [po], [lo], [pa], [la], наприклад: *ōrdlō > rōlō > **рало**; ōrbōtā > rōbōtā > **робота**. Аналогічні результати мали й західнослов'янські мови (*radlo, robota, ratai, lania, rozum, lodka*). У південнослов'янських мовах звукосполучення [*or], [*ol] перед приголосними внаслідок метатези і подовження голосного змінилися на [pa], [la] (**работа, разумъ, ладина**). Зміна [*or], [*ol], на [pa], [la], [po], [lo] у протоукраїнській мові зумовлена якістю

давнього наголосу: якщо наголос був спадний, то [*or], [*ol] змінювалися на [ro], [lo]; якщо висхідний – на [ra], [la].

ЗМІНА НЕНАГОЛОШЕНОГО [o] в [a] засвідчується пам'ятками, починаючи з XIII ст. (**багатъ < богатъ, гараздъ < гораздъ, гарячъ < горячъ**). Це фонетичне явище пояснюють, як правило, асиміляцією ненаголошеного етимологічного [o] наступним наголошеним [a]. Однак за аналогічних умов багато слів цієї асиміляції не знають (*лопата, коняка, собака, козак*). Чергування [o] з [a] в сучасній українській мові в дієсловах на зразок *гонити – ганяти, ломити – ламати, допомогти – допомагати* належить до праслов'янської доби.

ЗМІНА ПОЧАТКОВОГО [je] на [o] розпочалася з утрати звука [j]. Початковий звук [e] для протоукраїнської мови не був властивий, а тому після втрати [j] артикуляція звука [e] почала змінюватися, переміщуватися у сферу артикуляції голосних заднього ряду. У староукраїнській мові початкове [je] змінилося на [o], якщо в наступному складі був голосний переднього ряду, крім [ь], і наголошеним був перший або другий склади: *jezero > **озеро**; *jelень > **олень**; *jegina > **ожина** (пор.: ежевика). В окремих випадках зміна початкового [je] в [o] зумовлювалися аналогією, наприклад, за аналогією до числівника **одинъ > *jědinъ** відбулася зміна [je] на [o] і в числівнику **одьна > *jědinā**. У західнослов'янських і південнослов'янських мовах початкове звукосполучення [je] збереглося.

ІМЕННИКИ *ā, *jā-основ. Сюди належали іменники переважно жіночого роду, що закінчувалися в називному відмінку однини на [a] або [ʼa] залежно від твердості / м'якості попереднього приголосного. Іменники колишніх *ā-основ відмінювалися за твердим зразком (**стѣна, жена, рѣка, нога**), іменники колишніх *jā-основ – за м'яким зразком (**вола, душа, струѣта, овьца**). Наприклад: 1) **однина**: **нога** (Н.в.), **ногы** (Р.в.), **нозѣ** (Д.в.), **ногѣ** (Зн.в.), **ногою** (О.в.), **нозѣ** (М.в.), **ного** (Кл.в.); **множина**: **ногы** (Н.в.), **ногѣ** (Р.в.), **ногамъ** (Д.в.), **ногы** (Зн.в.), **ногами** (О.в.), **ногахъ** (М.в.), **ного** (Кл.в.); **двоїна**: **нозѣ** (Н.-Зн.-Кл.в.), **ногѣ** (Р.-М.в.), **ногама** (Д.-О.в.); 2) **однина**: **вола** (Н.в.), **волѣ** (Р.в.), **воли** (Д.в.), **волю** (Зн.в.), **волею** (О.в.), **воли** (М.в.), **воле** (Кл.в.); **множина**: **волѣ** (Н.в.), **воль** (Р.в.),

волаамъ (Д.в.), **волѣ** (Зн.в.), **волами** (О.в.), **волаухъ** (М.в.), **волѣ** (Кл.в.); **двоїна**: **воли** (Н.-Зн.-Кл.в.), **волю** (Р.-М.в.), **волама** (Д.-О.в.). Сюди належали й деякі іменники чоловічого роду на [а] або [’а]: **воквода**, **слуга**, **юноша**. За цим типом відмінювалися й деякі іменники чоловічого роду на [іі] (**судии**, **кърмчии**) і жіночого роду на [і] (**рабыни**, **кънагыни**). Іменники твердого типу відмінювання, тобто *ā-основ, що закінчувалися на [г], [к], [х] засвідчували явище другого перехідного пом’якшення в давальному, місцевому відмінках однини та в називному, знахідному, кличному відмінках двоїни (**рѣцѣ**, **слугѣ**, **мучѣ**).

ІМЕННИКИ З ОСНОВАМИ НА ПРИГОЛОСНИЙ. Сюди належали: а) іменники жіночого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [і] і в яких при відмінюванні з’являвся суфікс **-єр** (**мати**, **дѣчи**); б) іменники середнього роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [о] і в яких при відмінюванні з’являвся суфікс **-єс** (**тѣло**, **небо**, **око**, **чѣдо**, **слово**); в) іменники середнього роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [’а] < ѡ і в яких при відмінюванні з’являвся суфікс **-єн** (**плєма**, **има**, **время**) або суфікс **-ат** (**тєла**, **осла**, **лоша**); г) іменники чоловічого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [ы] і в яких при відмінюванні з’являвся суфікс **-єн** (**камы** (**камене**); **рамы** (**рамене**); **пламы** (**пламене**); **гачмы** (**гачмене**)). Зразок відмінювання: **однина**: **тѣло** (Н.в.), **тѣлесе** (Р.в.), **тѣлеси** (Д.в.), **тѣло** (Зн.в.), **тѣлесьмь** (О.в.), **тѣлесе** (М.в.), **тѣло** (Кл.в.); **множина**: **тѣлеса** (Н.в.), **тѣлесь** (Р.в.), **тѣлесьмь** (Д.в.), **тѣлеса** (Зн.в.), **тѣлесьми** (О.в.), **тѣлесьхъ** (М.в.), **тѣлеса** (Кл.в.); **двоїна**: **тѣлеси** (Н.-Зн.-Кл.в.), **тѣлесу** (Р.-М.в.), **тѣлесьма** (Д.-О.в.).

ІМЕННИКИ *ї-основ. Сюди належали іменники жіночого й частково чоловічого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [ь] (з колишнього *ї): **кость**, **ночь**, **соль**, **рѣжь**, **тѣнь**. До цього типу відмінювання належали такі іменники чоловічого роду, у яких кінцевий приголосний основи мав здатність змінюватися під впливом *j (**путь**, **тьсть**, **голѣвь**, **медвѣдь**, **гвоздь**, **лебедь**, **зять**). Зразок ввідмінювання: **однина**: **рѣжь** (Н.в.),

рѣжи (Р.в.), рѣжи (Д.в.), рѣжь (Зн.в.), рѣжию (О.в.), рѣжи (М.в.), рѣжи (Кл.в.); множина: рѣжи (Н.в.), рѣжини (Р.в.), рѣжьмъ (Д.в.), рѣжи (Зн.в.), рѣжьми (О.в.), рѣжьхъ (М.в.), рѣжи (Кл.в.); двоїна: рѣжи (Н.-Зн.-Кл.в.), рѣжию (Р-М.в.), рѣжьма (Д.-О.в.).

ІМЕННИКИ *ѡ, *јѡ-основ. Сюди належали іменники чоловічого та середнього роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [ъ], [о] після твердих приголосних і [ь], [е] – після м'яких; перші (колишньої основи на *ѡ) відмінювалися за твердим зразком (дрѹгъ, вѣлкъ, село, окъно), другі (колишньої основи на *јѡ) – за м'яким (конь, мѹжь, старьць, поле, море). Наприклад: 1) однина: вѣлкъ (Н.в.), вѣлка (Р.в.), вѣлкѹ (Д.в.), вѣлкъ (Зн.в.), вѣлкѹмъ (О.в.), вѣлцѣ (М.в.), вѣлче (Кл.в.); множина: вѣлци (Н.в.), вѣлкъ (Р.в.), вѣлкомъ (Д.в.), вѣлки (Зн.в.), вѣлки (О.в.), вѣлцѣхъ (М.в.), вѣлци (Кл.в.); двоїна: вѣлка (Н.-Зн.-Кл.в.), вѣлкѹ (Р-М.в.), вѣлкома (Д.-О.в.); 2) однина: море (Н.в.), моря (Р.в.), морю (Д.в.), море (Зн.в.), морьмъ (О.в.), мори (М.в.), море (Кл.в.); множина: моря (Н.в.), морь (Р.в.), моремъ (Д.в.), моря (Зн.в.), мори (О.в.), морихъ (М.в.), моря (Кл.в.); двоїна: мори (Н.-Зн.-Кл.в.), морю (Р-М.в.), морема (Д.-О.в.). За м'яким зразком відмінювалися й іменники чоловічого роду на [і] (и): змеи, краи.

ІМЕННИКИ *ѣ-основ. Сюди належала обмежена кількість іменників чоловічого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [ъ] (колишнього *ѣ) після твердих приголосних, зокрема: сынъ, домъ, волъ, медъ, вѣрхъ, полъ, ледъ, чинъ, садъ, санъ, іадъ, рїадъ, разъ, солодъ, пиръ, даръ. Їхня парадигма: однина: медъ (Н.в.), медѹ (Р.в.), медови (Д.в.), медъ (Зн.в.), медѹмъ (О.в.), медѹ (М.в.), медѹ (Кл.в.); множина: медове (Н.в.), медовъ (Р.в.), медѹмъ (Д.в.), меды (Зн.в.), медѹми (О.в.), медѹхъ (М.в.), медове (Кл.в.); двоїна: меды (Н.-Зн.-Кл.в.), медовѹ (Р-М.в.), медѹма (Д.-О.в.).

ІМЕННИКИ *ѣ-основ. Сюди належали іменники жіночого роду, що мали в називному відмінку однини закінчення [ы] (з колишнього *ѣ), у яких при відмінюванні з'являвся суфікс -тъв: бѹкы (бѹкъвѣ); свекры (свекръвѣ); цѣрквы (цѣркъвѣ); лѹбы (лѹбъвѣ); кры (кръвѣ); мѣркы (мѣркъвѣ); тыкы (тыкъвѣ).

західних говорах. Інфінітивні форми на зразок *брести, вести* зазнали певних змін ще у праслов'янській мові.

ІСТОРІЯ НОСОВИХ ГОЛОСНИХ. Поява носових глосних [ɔ], [ɛ], що позначалися літерами **ж, ѡ**, зумовлена дією закону відкритого складу. Голосний [ɔ] утворився зі сполучень чистого голосного непереднього ряду та носового приголосного ([*m], [*n]), якщо вони закривали склад (*zvonkūs > **звѣкъ**). Голосний [ɛ] утворився зі сполучень чистого голосного переднього ряду та носового приголосного (*rōkintī > **почѣти**). У кінці IX – на початку X ст. носовий голосний [ɔ] змінився на [y], а [ɛ] – на [’a](**ѡ**). Деназалізація голосних [ɔ], [ɛ] відбулася в усіх слов’янських мовах, крім польської і кашубської. Зміна сполучень голосних із носовими приголосними (*om, *op, *um, *un, *em, *en, *im, *in) в кінці складу на [ɔ], [ɛ] і подальша їх деназалізація зумовили появу цілого ряду звукових чергувань, відомих і сучасній українській мові (*почати – почну – почин; жати – жму – пожимати; дуті – дму – надиматися*).

ІСТОРІЯ РЕДУКОВАНИХ ГОЛОСНИХ [ъ], [ь]. Редуковані голосні [ъ], [ь] були в усіх слов’янських мовах, але в жодній із них не збереглися. У староукраїнській мові редуковані існували ще в XI ст. та першій половині XII ст. Доказом цього є те, що в пам’ятках того часу майже послідовно вживалися букви **ь, ъ**. Доля редукованих залежала від місця їх у слові. Розрізняли дві позиції редукованих [ъ] і [ь] – сильну та слабку. У слабкій позиції редуковані були: а) в абсолютному кінці слова: **столъ, ность, печь, снѣгъ**; б) перед складом із голосним повного творення: **дѣва, сѣто, ножька**; в) перед складом із редукованим у сильній позиції: **жньць, сьнѣмъ**; У сильній позиції редуковані були: а) перед редукованим у слабкій позиції: **сьнѣ, мѣхъ, днь**; б) під наголосом: **сѣхнѣти, тѣца**; в) перед звукосполученням сонорних [р], [л] із іншими приголосними: **зѣрно, вѣрба, вѣлка**. Голосні [ъ], [ь] у слабкій і сильній позиції вимовлялися неоднаково: у слабкій позиції вони були коротшими, ніж у сильній. У слабкій позиції редуковані занепали, у сильній – змінилися на голосні повного творення, відповідно, [ъ] > [e], [ь] > [o]. У західнослов’янських та південнослов’янських мовах редуковані голосні дали інші відповідники. У польській, чеській мовах обидва редуковані в сильній позиції змінилися в [e] (*sen, dzien*),

у сербській – обидва [a](сан, дан), у болгарській – голосний [ъ] змінився в [е], [ь] – у сучасний болгарський [ъ](сьн, ден).

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ВІДМІН ІМЕННИКІВ. На базі давніх шести типів відмінювання утворилися сучасні чотири відміни іменників. Сучасну I відміну сформували іменники колишніх *ā (стѣна, книга, вода), *jā (земля, волга, стріла, межа, сүша, дүша), *ī (пѣсьн, кость), *ū (бүкы, тыкы, мъркы), *eg-основ (дүчи). Сучасну II відміну сформували іменники колишніх *ō (столъ, дръгъ, вълкъ, озеро), *jō (старыць, лице, море; мърж, плащъ), *ū (ледъ, сынъ, домъ), *ī (тестъ, зять, медвѣдъ), *es (небо, чүдо, слово), *ep (гачмы, камы, рамы). Сучасну III відміну сформували іменники колишніх *ī (ночь, соль, тѣнь), *ū (любы, кры), *er (мати). Сучасну IV відміну сформували іменники колишніх *en (има, сѣма, плема), *at (козьла, осьла, телла). Поділ сучасних іменників I і II відмін на групи зумовлюються диференціацією ще в староукраїнській мові твердої (*ā, *ō), і м'якої (*jā, *jō) систем відмінювання в тих типах, на ґрунті яких і сформувалися вказані відміни. Мішана група виділилася внаслідок ствердіння шиплячих.

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА староукраїнського іменника об'єднувала сім граматичних значень: називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного. Специфічна граматична форма для вираження граматичного значення кличного відмінка використовувалася при звертаннях в однині іменників чоловічого і жіночого роду (стѣно, жено, боже, отче). У множині та двоїні для вираження граматичного значення кличного відмінка використовувалася аналогічна до називного відмінка форма.

КАТЕГОРІЯ ІСТОТ / НЕІСТОТ. У праслов'янській мові називний відмінок (суб'єкт) і знахідний відмінок (об'єкт) розрізнялися за допомогою закінчень: *stōlōs, *dōmūs, *kōstīs (називний відмінок) *stōlōn *dōmūn *kōstīn (знахідний відмінок). Після втрати кінцевого приголосного (унаслідок дії закону відкритого складу) форми називного і знахідного відмінків однини іменників чоловічого роду *ō-, *jō-, *ī-, ū-основ не диференціювалися. Виникли труднощі щодо розмежування суб'єкта та об'єкта дії (наприклад, отьць любитъ сынъ). Граматична форма знахідного відмінка при позначенні назв істот почала поступово

витіснятися формою родового відмінка (*оузьрѣ нисуса а сынъ посади новѣгородѣ всѣволода*), а при позначенні назв неістот знахідний відмінок залишався аналогічною формою до називного. У XIV ст. категорія істот охоплює і множину, де приблизно до XIII ст. в іменниках чоловічого роду повністю стираються диференційні ознаки між називним і знахідним відмінками. Спочатку цей процес охопив іменники чоловічого роду, що позначали осіб, а згодом і іменники, які позначали будь-які живі істоти.

КАТЕГОРІЯ РОДУ староукраїнського іменника об'єднувала три граматичні значення: чоловічого, жіночого, середнього родів. Розрізненню іменників за родами передувало розрізнення їх за основами, або детермінативами. Іменники одного і того ж граматичного роду могли відмінюватися за різними зразками і, навпаки, іменники різних родів – за одним зразком. У староукраїнській мові іменники різних основ починають об'єднуватися навколо якогось одного роду, що сприяло утворенню нових типів відмінювання.

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА староукраїнського іменника об'єднувала три граматичні значення – одну, множину, двоїну. Основне значення цієї категорії полягало у вираженні кількості позначуваних осіб, предметів, явищ. Форма однини вказувала на їх одиничність; форма множини – на подільну й необмежену кількість; форма двоїни – на обмежену кількість і вживалася тоді, коли мова йшла про два або парні предмети. Двоїна характеризувалася особливими відмінковими формами, яких було лише три: перша – спільна для називного, знахідного і кличного відмінків; друга – для родового і місцевого; третя – для давального й орудного. Початок занепаду двоїни припадає на кінець XII – початок XIII ст. Із слов'янських мов форми двоїни зберігалися тільки в лужицьких і словенській мовах (до XVIII ст. – і в полабській); із неслов'янських – у литовській. У сучасній українській мові залишки колишніх форм двоїни засвідчені в орудному відмінку множини іменників другої відміни (*очима, плечима, ушима*). Протиставлення форм однини / множини в історії сучасної української мови є наслідком не лише розвитку староукраїнських форм однини і множини, але й руйнування категорії двоїни.

КЛАСИ СТАРОУКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА. За основою теперішнього часу всі староукраїнські дієслова поділялися на п'ять класів: чотири тематичні й один нетематичний. Дієслова I класу (**вєсти, нести**) характеризувалися тематичним голосним [e], що з'являвся перед закінченням у всіх особах, крім 1 ос. одн. і 3 ос. мн. (**вєд-є-ши, вєд-є-ть**) і чергувався з [o] (**вєд-оу-ть**) (у 3 ос. мн. перед закінченням з'являється вторинний за походженням [y], що виник на місці [ɔ], який, у свою чергу, розвинувся з дифтонічного сполучення [*on], де [*o] – тематичний голосний, а [*n] належав до особового закінчення: *vĕdōntī). Дієслова II класу (**сѣхнѣти, дѣнѣти, двинѣти**) передбачали наявність тематичного голосного [e], що чергувався з [o], перед якими стояв [n], тобто [ne] // [no] (**двн-нє-ши, двн-нє-ть** і **двн-нѣ-ть** < *dvīnōntī). III клас (**знати, дѣлати**) об'єднував дієслова, що засвідчували чергування [je] // [jo]: (**зна-к-ши, зна-к-ть** і **зна-ю-ть** < *znājōntī). IV клас (**хвалити, любити, носити**) ілюструє наявність тематичного голосного [i] (и) (**хвал-и-ши, хвал-и-ть** і **хвал-ѧ-ть** < *chvālīntī). До V класу належали нетематичні дієслова – ті, у яких особові закінчення у формах теперішнього часу приєднувалися безпосередньо до кореня (**вѣти, дѣти, ѣсти** (їсти), **вѣсти** (знати), **имати**).

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ [e] в [o] ПІСЛЯ ШИПЛЯЧИХ ТА [j] відбулася в позиції перед складом з голосним непереднього ряду, тобто в позиції перед твердим приголосним, наприклад: **чєтыри** > чотири; **пшено** > пшоно; **кѣго** > його. У позиції перед давнім пом'якшеним приголосним звук [e] після шиплячих та [j] не лабілізувався: **вєчєря** > вечеря; **сѣжєнь** > сажень; **шєсти** > шести; **пшєницѧ** > пшениця. Послідовна закономірність цього явища іноді порушується аналогією, наприклад: під впливом форм *жона, щока, бджола* звук [o] з [e] поширився в цих словах перед м'яким приголосним – жоні < **жєнѣ**, щоці < **щєцѣ**, бджолі < **бѣчєлѣ**; у словах на зразок *гарячої, свіжої, нашої* звук [o] з [e] поширився під впливом прикметників твердої групи (*молодої, зеленої*).

МОВА ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА – прмова, сформована на основі праіндоєвропейських діалектів, якою говорили до VII ст. і з якої пізніше утворилися слов'янські мови. За офіційними даними, ніяких

письмових пам'яток праслов'янської мови не збереглося, тому остання була реконструйована на підставі порівняння достовірно засвідчених слов'янських та інших європейських мов із залученням типологічних даних.

МОВА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА – перша писемно зафіксована слов'янська літературна мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'янських діалектів – солунського – для репрезентації слов'янською мовою богослужбових і канонічних книг (перший переклад було здійснено в кінці IX ст.). Старослов'янську мову, яку було створено спеціально для потреб християнської церкви, здавна вважали мертвою. Проте, набувши свого поширення як єдина книжно-писемна мова в різних слов'янських областях, під впливом живої народної мови вона поступово збагачувалася місцевими мовними особливостями. Такі хронологічно пізніші територіальні варіанти старослов'янської мови в науковій літературі називають церковнослов'янською мовою болгарської, сербської та інших редакцій. Дослідження помилок, які робили українські переписувачі церковнослов'янських книг, дає змогу зробити певні висновки про фонетичні та граматичні особливості староукраїнської мови.

МОВА УКРАЇНСЬКА – мова, поширена в південно-східній Європі, за традиційною генеалогічною класифікацією належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської мовної родини, виділилася з праслов'янської мови в VI–VII ст. З часу початків дослідження української мови, різні вчені по-різному трактують час виокремлення її з-поміж інших слов'янських. Історія її походження та становлення до сьогодні є об'єктом гострих суперечок. Назву «українська мова» вживали, починаючи з XVI ст., на позначення мови українських земель Речі Посполитої. До середини XIX ст. основною назвою мови, що тепер зветься українською, було поняття «руська мова». Розмовна мова південних районів Русі XI – XIV ст. є одним з етапів розвитку сучасної української мови, означених у періодизації Юрія Шевельова як давньоукраїнський, або староукраїнський. За типологічною класифікацією українська мова є флективною, для її запису використовують адаптовану кирилицю.

НАЗВИ ЧИСЛОВІ ДРОБОВІ за походженням є іменниками з кількісним значенням: **польш** (1/2), **треть** (1/3), **четверть**, **цеть**

(1/4), **п'ятинна** (1/5), **осьмина** (1/8), **дес'ятинна** (1/10). Дроби могли позначатися сполученням назв дробових величин: **полъ втора** > **полъвтора** > **полтора** > **півтора**. Поєднання одиниці з дробами та одиниці з половиною одиниці, десятка і сотні, позначалося так: **полъ третья дес'ятє** (Грам. Мст. 1130), що означає «два десятки і половина третього десятка», тобто 25; **полъ вѣтора съта**, тобто 150; **полъ третья съта**, тобто 250.

НАЗВИ ЧИСЛОВІ ЗБІРНІ характеризувалися у староукраїнській мові граматичними категоріями роду, числа та відмінка, причому відмінювалися або за зразком іменників, або за зразком займенників (**дѣвон, дѣвоа, дѣвоє; трон, троа, троє; четверь, четвера, четверо**). В історії української мови вони втратили розрізнення за родами і, зберігши лише форми називного і знахідного відмінків однини середнього роду, стали відмінюватися за зразком займенників у множині. З XIV ст. як збірні починають функціонувати числівники *обидва, обидві*, що утворилися внаслідок поєднання числівників **оба, обѣ** з числівниками **дѣва, дѣвѣ**. Ще пізніше збірні числівники почали утворюватися й за допомогою суфікса *-к*: *двійко, трійко, п'ятірко*.

НАЗВИ ЧИСЛОВІ ПОРЯДКОВІ за граматичними ознаками не відрізнялися від прикметників, відмінювалися або за зразком займенників (**първын, първаа, първоє; вѣторын, втораа, вѣтороє**), або за зразком іменників (**първѣ, първа, първо; вѣторѣ, вѣтора, вѣторо**). Порядкові числові назви після **дес'ятє** являли собою складені утворення: **вѣторѣ на дес'ятє**, тобто *дванадцятий*; числові назви на зразок *дванадцятий* виникли тоді, коли із **дѣва на дес'ятє** утворилося *дванадцять*. При утворенні сучасних числівників *перший, перша, перше* використано суфікс вищого ступеня порівняння прикметників **-ьш**: **първѣ** > **първын** > **първьшый** > *перший*.

НАЗВИ ЧИСЛОВІ ПРОСТІ виникли ще в індоєвропейській період. Сюди належали: **одинѣ** (ч. р.), **одино** (**одьно**) (с. р.), **одина** (**одьна**) (ж. р.); **дѣва** (ч. р.), **дѣвѣ** (с. р., ж. р.), **трыє** (**триє**) (ч. р.), **три** (с. р., ж. р.), **четыре** (ч. р.), **четыри** (с. р., ж. р.); **пять, шесть, седьмь, осмь, дев'ять, дес'ятє, съто, тысяча**. Їх відмінювання не

становило окремої системи: одні з них відмінювалися за зразком займенників, інші за зразком іменників. Числова назва **одинъ**, **одьно**, **одьна** відмінювалася лише в однині (у множині мала нечислове значення) як вказівний займенник **тъ**, **то**, **та**. За цим же зразком, але лише у двоїні, відмінювався числівник **дѣва**, **дѣвъѣ**. Числівники **трик**, **три** відмінювалися тільки в множині за зразком іменників *ї; числівники **четыре**, **четыри** – за зразком іменників із основою на приголосний лише в множині; числівники **пять**, **шесть**, **седьмь**, **осьмь**, **девятъ** – за зразком іменників жіночого роду на *ї і тільки в однині; числівники **десять**, **съто** відмінювалися в однині, множині, двоїні, **десять** – як іменники з основами на приголосний, **съто** – як іменники з основою на *о; числова назва **тысяча** – за зразком іменників *jā-основ. Поняття «10 тисяч» позначалося лексемою **тъма**; «100 тисяч» – **легионъ**; «мільйон» – **леодръ**, «десять мільйонів» – **воронъ**. Сучасні числові назви *мільйон*, *мільярд* запозичені з інших мов (італ. milione (відоме з XVII ст.), фр. milliard (з XIX ст.). Числівник **сорокъ** з'являється в староукраїнській мові в XIII ст. (Рус. Пр.1282 р.).

НАЗВИ ЧИСЛОВІ СКЛАДЕНІ. Крім складених порядкових числівників, у староукраїнській мові були також складені кількісні. Сюди належали числові назви на позначення а) одиниць першого десятка (**одинъ на десяте**; **пять на десяте**); б) десятків, крім **десять** і **сорокъ** (**дѣва десяти**, **три десяте**); в) сотень (**дѣвъѣ сътъѣ**, **три съта**, **четыри съта**; **пять сътъ**, **шесть сътъ**); г) десятків із сотнями або сотень із десятками та одиницями, розташованих у порядку спадання кількісної ознаки (**три съта и десятъ**, **съто и пятьдесятъ и шесть**). На основі перших трьох різновидів у сучасній українській мові сформувалася група складних числівників (*одинадцять*, *п'ятдесят*, *чотириста*); на основі четвертого – сучасні складені (*триста десять*, *сто п'ятдесят шість*). У староукраїнській мові складені числівники на позначення одиниць першого десятка відмінювалися лише в першій частині (частина, залежна від прийменника *на*, залишається незмінною). У складених числівниках на позначення десятків та сотень відмінювалися обидві частини.

НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ РЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ: а) припинення дії закону відкритого складу; б) зменшення кількості голосних ще на 2 звуки (до занепаду редукованих у системі голосних староукраїнської мови після деназалізації носових було 9 звуків); в) чергування [o], [e] з нулем звука; г) поява вставних [o], [e]; ґ) подовження етимологічних [o], [e].

НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ РЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ: а) поява нових груп приголосних; б) спрощення в новоутворених групах приголосних; в) утрата звука [л]; г) асиміляція та дисиміляція приголосних; ґ) депалаталізація, або ствердіння, приголосних.

ПЕРЕТВОРЕННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ в результаті дії закону відкритого складу пов'язуються з цілим рядом змін, зокрема: 1) утратою кінцевих приголосних: * sūpŭs > **сынъ**; plōdōs > **плодъ**; 2) спрощенням груп приголосних; 3) зміною дифтонгів на монофтонги (утворення носових голосних); 4) розвитком повноголосся; 5) асимілятивно-дисимілятивною зміною звукосполучень [*dt], [*tt] > [*st] тощо.

ПЕРЕХІД ДОВГИХ [o], [e] в [i]. Довгі [o], [e], що утворилися в нових закритих складах після занепаду редукованих у сусідньому складі, на українському ґрунті дифтонгізувалися, на їх місці утворилися голосний, якісно відмінний від етимологічних [o], [e]. Довгий [ō] незалежно від того, який редукований занепадав у наступному складі ([ъ], [ь]), зазнав таких змін: **носъ** > нōс > нуос > нуес > нуис > нуіс > ніс. Про такий шлях розвитку свідчать насамперед окремі північноукраїнські говори, у яких на місці етимологічного [o] до сьогодні зберігаються дифтонги. Інакше розвивався етимологічний голосний [e]. Якщо в наступному складі занепадав редукований [ъ], то звук [e] після подовження став дифтонгізуватися й змінився в [ie]: **несль** > нēs > ніес. Дифтонг [ie], перший компонент якого вимовлявся з наближенням до [j], зазнав лабіалізації голосного [e], тобто [e] > [o]. Далі зміни відбувалися аналогічно до змін довгого етимологічного [ō]: **несль** > нēs > ніс > н'іос > н'уос > н'уес > н'уис > н'уіс > ніс. Якщо в наступному складі занепадав редукований [ь], то етимологічний [e] подовжувався і

змінювався в дифтонг [іє], що потім змінився в [і]: **печь** > **пѣч** > **піеч** > **піч**. Щоправда, зміна довгих [o], [e] в [i] була непослідовною, деякі слова, групи слів мали свої особливості щодо переходу [o], [e] в [i] (пор.: *Бог, мед* і т. ін.).

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВАСИЛЯ НІМЧУКА передбачає такі періоди: праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI–VII ст.); прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (з VI–VII ст. до X ст.); давньоруськоукраїнська мова (з XI ст. до XIII ст.); середньоукраїнська, або середньоукраїноруська мова (з XIV–XV ст. до кінця XVII ст.), що, у свою чергу, передбачала: а) рання середньоукраїнська мова (з XIV–XV ст. – перша половина XVI ст.); б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI ст. – кінець XVII ст.); новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА ґрунтується на виокремленні української мови безпосередньо з праслов'янської і передбачає такі періоди: протоукраїнський – VII–XI ст.; давньоукраїнський – XI–XIV ст.; ранньосередньоукраїнський – XV–XVI ст.; середньоукраїнський – середина XVI – перші роки XVIII ст.; пізньосередньоукраїнський – XVIII ст.; сучасний – від останніх років XVIII ст. до сьогодні.

ПЕРФЕКТ (від лат. *perfectum* – завершений) – складена форма минулого часу, яка вказувала на результат минулої завершеної дії й відношення її до теперішнього часу; називала таку дію в минулому, наслідки якої тривають і в момент мовлення про неї. Перфект передбачав поєднання активного дієприкметника минулого часу на -лъ, -ла, -ло й особових форм допоміжного дієслова **БЫТИ** в теперішньому часі: **неслъ, несла, несло ксмь; неслъ, несла, несло кси; неслъ, несла, несло ксть** (одн.); **несли, неслы, несла ксмь; несли, неслы, несла ксте; несли, неслы, несла суть** (мн.); **несла, неслъ, неслъ ксвъ; несла, неслъ, неслъ кста; несла, неслъ, неслъ кста** (дв.). Перфект поступово почав передавати різноманітні відтінки у значенні минулого часу й витісняти форми аориста та імперфекта. На основі колишнього перфекта сформувався сучасний минулий час (після занепаду допоміжного дієслова **БЫТИ**).

ПЕРШЕ ПЕРЕХІДНЕ ПОМ'ЯКШЕННЯ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ /r/, /k/, /x/ відбулося в III–IV ст. до н.е.; це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] перед голосними переднього ряду [i] (и), [e], [e] (▲), [ь], [ie](Ѣ) на [ж], [ч], [ш], наприклад: *nǒgīkā > **ножька**; *ronkīkā > **ржцька** > **роуцька**; *mouchīkā > **моушька**. Наслідком першого перехідного пом'якшення задньоязикових в українській мові є чергування задньоязикових [к], [х] та глоткового [г] із шиплячими [ч], [ш], [ж] при словозміні та словотворенні: *бог* – *боже*, *друг* – *друже*, *книга* – *книжковий*, *вік* – *вічний*, *бик* – *бичок*, *вухо* – *вушко*, *ріг* – *ріжок*.

ПІДГРУПА ЗАХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ – польська, чеська, словацька, лужицька, кашубська, полабська (мертва), поморська (мертва).

ПІДГРУПА ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ – болгарська, македонська, словенська, сербська, хорватська, старослов'янська (мертва).

ПІДГРУПА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ – українська, російська, білоруська.

ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТ (від лат. *plusquamperfectum* – передминулий) – це складена форма минулого часу, що позначала минулу дію, яка відбулася раніше за іншу минулу; вживалася у двох різновидах. Давніша форма, що передбачала поєднання активного дієприкметника на -лѣ, -ла, -ло та допоміжного дієслова **БЫТИ** в імперфекті (наприклад, **неслѣ, несла, несло** **бѣхѣ**; **неслѣ, несла, несло** **бѣше**), перестала функціонувати у зв'язку із занепадом форм імперфекта. Пізніша форма плюсквамперфекта складалася з активного дієприкметника на -лѣ, -ла, -ло та дієслова **БЫТИ** в перфекті: **неслѣ (несла, несло)** **былѣ (была, было)** **къмѣ**; **неслѣ (несла, несло)** **былѣ (была, было)** **къси**; **неслѣ неслѣ (несла, несло)** **былѣ (была, было)** **късть (одн.)**; **несли (неслы, несла)** **были (былы, была)** **къмѣ**; **несли (неслы, несла)** **были (былы, была)** **къстѣ**; **несли (неслы, несла)** **были (былы, была)** **сътъ (мн.)**; **несла (неслѣ, неслѣ)** **была (былѣ, былѣ)** **късѣ**; **несла (неслѣ, неслѣ)** **была (былѣ, былѣ)** **къста**; **несла (неслѣ, неслѣ)** **была (былѣ, былѣ)** **къста (дв.)**. Після занепаду допоміжного дієслова **БЫТИ** (очевидно, тому що особові займенники в XIV–XV ст. почали частіше

вживатися у функції підмета) на основі форм колишнього плюсквамперфекта сформувався сучасний давньоминулий час.

ПОВНОГОЛОСНЯ ДРУГЕ – це зміна звукосполучень [ър], [ъл], [ър], [ъл], що знаходилися між двома приголосними, на повноголосні форми [оро], [оло], [ере], [еле]. Явище другого повноголосся (термін належить О. Потебні) не стало загальним для староукраїнської мови, а тому в сучасній українській мові воно засвідчене лише в окремих словах, зокрема *терен* < **ТЬРНЪ**, *толок* < **ТЬЛКЪ**. Друге повноголосся виникло здебільшого тоді, коли після сонорних [р], [л] ішов приголосний, після якого стояв редукований у слабкій позиції. Коли цей редукований занепавав, то сонорні набували складотворчої властивості, а далі, утрачаючи її, розвивали після себе голосний звук, як і при першому повноголоссі (**ТЬЛКЪ** > **ТОЛК** > **ТОЛЪК** > *толок*).

ПОВНОГОЛОСНЯ ПЕРШЕ – це зміна праслов'янських звукосполучень [*or], [*ol], [*er], [*el] між приголосними в повноголосні звукосполучення [оро], [оло], [ере], [еле]. Пов'язується з дією закону відкритого складу. У протоукраїнській мові плавні [р], [л] втратили складотворчість і перетворилися на звичайні приголосні. Це зумовлювало виникнення закритих складів, не властивих протоукраїнській мові того часу. Розвиток після [р], [л], коли вони втратили складотворчу властивість, нових голосних, аналогічних до тих, що стояли перед ними, і дав змогу уникнути закритості складів. Після сонорних [р], [л] голосні [о], [е] розвинулися не відразу. Спершу, очевидно, коли сонорні втратили складотворчу властивість, після них розвинулися редуковані [ъ], [ь], які пізніше змінилися в голосні повного творення [о], [е]. Наприклад: *bǫrdā > **БОРЪДА** > *борода*; *děrvō > **ДЕРЪВО** > *дерево*; *mělkō > mōlkō > **МОЛЪКО** > *молоко*. Південнослов'янські та західнослов'янські мови, крім польської, у словах із звукосполученнями [*or], [*ol], [*er], [*el] між приголосними уникали закритих складів шляхом метатези-перестановки місця голосного звука – і його подовження (пор.: *брада*, *дрѣво*, *млѣко*). У польській мові ці звукосполучення, як і в протоукраїнській, розвинулися спершу в повноголосні форми; етимологічні [о], [е] поступово редукуються і зникають (пор.: *broda*).

ПОДОВЖЕННЯ ЕТИМОЛОГІЧНИХ [o], [e]. Подовження звука [o] засвідчується письмовими пам'ятками з XIII ст. через написання двох літер **oo** (**воовьца, воовьчнхъ**) (Гал. Єв. 1266); **воотца** (Полік. Єв. 1307). Подовження звука [e] передається письмовими пам'ятками, починаючи з другої половини XII ст., через так званий новий **ѣ** (**камѣньє, изнесѣтъ** (Напис 1161 р.), **шѣсть, сѣдмь, зѣльє** (Добр. Єв. 1164 р.).

ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ У СПОЛУЧЕННІ З /j/. У праслов'янській мові звук [*j] належав до складу іменникового або дієслівного суфікса. Він зумовлював пом'якшення приголосних, після яких стояв, а це викликало різні їх зміни, унаслідок чого виникали звукові чергування, відомі й сучасній українській мові. Під впливом [*j] змінювалися такі приголосні: 1) [*kj] > [ч]; 2) [*gj] > [ж]; 3) [*chj] > [ш]; 4) [*sj] > [ш]; 5) [*zj] > [ж]; 6) [*tj] > [ч]; 7) [*dj] > [ж]; 8) [*pj], [*bj], [*mj], [*vj] > [пл'], [бл'], [мл'], [вл']; 9) [*rj], [*lj], [*nj] > [р'], [л'], [н']; 10) [*skj], [*stj] > [шч]; 11) [*zgj], [*zdj] > [жд']. Наприклад: * plākijōs > **плачь**; lūgijā > **льжа**; rīsjon > **пишоу**; kōzjā > **кожа**; *bjudō > **блюдо**; *zēmijā > **земля** (пор.: польськ. *ziemia*).

ПОХОДЖЕННЯ ГОЛОСНИХ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: 1) [a] < *ā, *ō; 2) [o] < *ā, *ō; 3) [y] < *ou, *au; 4) [ы] < *ū; 5) [і] < *ī, *oi, *ei; 6) [e] < *ě; 7) [ie] (**ѣ**) < *ē, *oi, *ai; 8) [o] (**ж**) < *om, *on, *um, *un; 9) [ę] (**▲**) < *em, *en, *im, *in; 10) [ь] < *ī; 11) [ъ] < ū. Наприклад: *sēmen > **сѣмь▲**; *rentis > **пѣть**; *sūnūs > **сынъ**; *kōstis > **костъ**; *mūchūs > **мъхъ**; *pīsātī > **писати**.

ПОЯВА ВСТАВНИХ [o], [e]. Випадним голосним [o], [e], які чергуються з нулем звука, протиставляються вставні [o], [e], які виникли внаслідок занепаду редукованих [ъ], [ь] на кінці слів після сонорних [р], [л], [м], [н], перед якими стояв інший приголосний. Якщо сонорний, після якого занепадав редукований, стояв після приголосних [г], [к], [х] – з'являвся вставний [o] (**огнь** > **вогонь**; **свекръ** > **свекор**; **вихръ** > **вихор**); якщо після будь-якого іншого приголосного – вставний [e] (**земль** > **земель**; **гривнь** > **гривень**; **каплъ** > **капель**; **пѣснь** > **пісень**).

ПРИГОЛОСНІ ПРОТЕТИЧНІ відомі ще з праслов'янської доби. Українська мова в окремих словах зберегла давній

протетичний [j] (*яблуко, ялина, я*), а також характеризується новими приставними звуками, що виникли у староукраїнській мові або й пізніше і в ряді слів стали літературною нормою. Перед початковим [y] в українській мові найчастіше розвивався губно-губний [в]: *вухо, вулиця, вус, вугілля, вуж*; перед звуками [а], [о] – протетичний [г]: *горіх, гострий, Ганна* (але: *вогонь, вона*). Перед початковим [і], що розвинувся з [о] в новому закритому складі, поширився протетичний [в]: *він, вітчизна, вівса, вівця*.

ПРИКМЕТНИКИ староукраїнської мови виділилися із загальної групи імен на основі синтаксичної функції атрибута; змінювалися за відмінками, мали рід та число, ступені порівняння. Але, на відміну від сучасних прикметників, староукраїнські частіше вживалися в нечленній формі, мали двоїну, а категорію роду виражали і в множині, й у двоїні.

ПРИКМЕТНИКИ НЕЧЛЕННІ, АБО ІМЕННИКОВІ, успадковані праслов'янською мовою ще від спільноіндоєвропейської, характеризувалися граматичним значенням числа, роду, відмінка. Прикметники чоловічого та середнього роду мали спільні граматичні форми відмінків, крім називного і знахідного, відмінювалися як іменники *ǫ-, *jǫ-основ залежно від якості (твердий / м'який) кінцевого приголосного (однина: **новъ, ново** (Н.в.), **нова** (Р.в.), **нову** (Д.в.), **новъ, ново** (Зн.в.), **новъмъ** (О.в.), **новѣ** (М.в.), **нове**; множина: **нови, нова** (Н.в.), **новъ** (Р.в.), **новомъ** (Д.в.), **новы, нова** (Зн.в.), **новы** (О.в.), **новѣхъ** (М.в.), **нови** (Кл.в.); двоїна: **нова, новѣ** (Н.-Зн.-Кл.в.), **нову** (Р.-М.в.), **новама** (Д.-О.в.). Прикметники жіночого роду відмінювалися як іменники *ǣ-, *jǣ-основ (однина: **нова** (Н.в.), **новы** (Р.в.), **новѣ** (Д.в.), **новоу** (Зн.в.), **новою** (О.в.), **новѣ** (М.в.), **ново** (Кл.в.); множина: **новы** (Н.в.), **новъ** (Р.в.), **новамъ** (Д.в.), **новы** (Зн.в.), **новами** (О.в.), **новахъ** (М.в.), **ново** (Кл.в.); двоїна: **новѣ** (Н.-Зн.-Кл.в.), **нову** (Р.-М.в.), **новама** (Д.-О.в.). Як і в іменниках, задньоязикові [г], [к], [х] перед – **ѣ** у місцевому відмінку однини та множини (для чоловічого і середнього родів), у давальному, місцевому відмінках однини та в називному двоїни (для жіночого роду), перед – **и** в називному відмінку множини (для чоловічого роду) змінюються, відповідно, на [з'], [ц'], [с']: **мнозѣ, велицѣ, висоцѣ**. Залишки

нечленних прикметників збереглися у вигляді коротких форм прикметників (*ясен, зелен*), у деяких прислівниках (*здавна, стиха*).

ПРИКМЕТНИКИ ЧЛЕННІ, АБО ЗАЙМЕННИКОВІ, утворилися від нечленних за допомогою вказівних займенників **и, їа, юк**. Характеризувалися тими самими граматичними значеннями, що й нечленні. В однині в непрямих відмінках збігалися форми чоловічого і середнього родів: **новьи, новоюк** (Н.в.), **нового** (Р.в.), **новому** (Д.в.), **новын, новок** (Зн.в.), **новымъ** (О.в.), **новомъ** (М.в.) (пор.: ж р. **новак** (Н.в.), **новотъ** (Р.в.), **новон** (Д.в.), **новію** (Зн.в.), **новою** (О.в.), **новон** (М.в.)); у множині та двоїні – форми всіх родів (**множина**: **новин, новаїа, новытъ** (Н.в.), **новыхъ** (Р.в.), **новымъ** (Д.в.), **новитъ, новаїа, новытъ** (Зн.в.), **новыми** (О.в.), **новыхъ** (М.в.), **нови** (Кл.в.)); **двоїна**: **новаїа, новъти, новъти** (Н.-Зн.-Кл.в.), **новію** (Р.-М.в.), **новыма** (Д.-О.в.). Відмінкова форма вказівного займенника приєднувалася до відмінкової форми нечленного прикметника відповідно роду: **новъ** (ч. р.) + **и** (ч. р.) > **новъти** > **новын** > новий; **нова** (ж. р.) + **їа** (ж. р.) > **новаїа** (новаїа) > новаа > нова; **ново** (с. р.) + **юк** (с. р.) > **ново юк** (новоїе) > новое > новее > нове. Аналогічно поєднувалися відмінкові форми й у непрямих відмінках, наприклад, Р.в. для прикметників чоловічого роду: **нова** + **їго** > **новаїго** > новаїого > новаоїого > новооїого > нового. Залишки колишніх членних прикметників маємо у вигляді повних нестягнених форм: *зеленеє жито, хорошиї гости*.

РЕДУКОВАНІ [і] (и) та [ы] (ѣ) – це звуки, які походять з [ь] та [ѣ] перед [ј]. Звуки [ь], [ѣ], з яких утворилися такі [і] (и) та [ы] (ѣ), називаються напруженими. У староукраїнській мові звук [ј] на письмі позначався або літерою **и** (**вои, краи**), або літерою **і** (у позиції перед літерою, що позначала інший голосний звук), яка ризкою з'єднувалася з наступною літерою (**мъю** (**мъјю**); **шьїа** (**шьїа**)). У діалектах, які дали ґрунт для творення української мови, редуковані [і], [ы] збіглися в одному звукові [и] (**шьїа** (**шьїа**) > **шиїа** > шия; **новъти** (**новъїти**) > **новын** > новий). У дієсловах теперішнього часу та наказового способу редуковані [і](и) та [ы] в староукраїнській мові змінилися на [и] тільки в наголошеній позиції (*бий, мий, ший, вий* (пор.: у російській мові – в [о] або [е] – *крой, вой, шей, бей*). У ненаголошеній позиції вони занепали (*п'ю, б'ю*).

РЕДУКОВАНІ [ь], [ъ] після [р], [л] МІЖ ПРИГОЛОСНИМИ могли бути і в сильній, і в слабкій позиції, залежно від якості наступного складу та наголосу. У сильній позиції [ь], [ъ] після сонорних, як і після всіх інших приголосних, змінилися в староукраїнській мові в [е], [о]: **кръвь** > кров, **гльтьтка** > глотка, **брьвы** > брови. Редуковані [ь], [ъ] у слабкій позиції після [р], [л] занепали, а сонорні перетворилися на складотворчі звуки. Однак на східнослов'янському ґрунті сонорні не зберігають складотворчої властивості, що, у свою чергу, зумовлює появу після плавного у староукраїнській мові голосного [и]: **кръшити** > **кршити** > кришити; **гльтати** > **глатати** > глитати; **тръвога** > **трвога** > тривога. У діалектах, які дали ґрунт для творення сучасної російської мови, з'являються голосні [о], [е] (*крошить, глотать, тревога*); у протобілоруській мові на цьому місці з'являється голосний [ы] (*крышыць, глытаць, трывога*).

РЕФЛЕКСАЦІЯ ѣ. Дифтонг [іе], що позначався літерою **ѣ**, на українському ґрунті незалежно від його позиції щодо інших звуків слова змінився в монофтонг [і], який не чергується з іншими голосними й не випадає. У сучасній українській літературній мові такий [і] зберігається як у відкритому, так і в закритому складах (**вѣкъ** > вік, **вѣка** > віку; **сѣно** > сіно; **хлѣвъ** > хліб). Зміну дифтонга [іе] на монофтонг [і] пам'ятки письма відбивають написанням літери *и* на місці **ѣ**: **никоторым, витры** (Гал. Єв. 1266); **крипость, лисы** (Грамота 1407). На відміну від літературної мови, діалектна, зокрема північні говори, засвідчує на місці дифтонга [іе] в ненаголошеній позиції монофтонг [е] (мешок < **мѣшькъ**, песок < **пѣсъкъ**, стена < **стѣна**); у наголошеній позиції в окремих гвірках до сьогодні зберігається дифтонг [іе] (діед, ліес, хлієб).

СИСТЕМА ГОЛОСНИХ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ передбачала 11 звуків, що розподілялися за рядом і піднесенням. До голосних переднього ряду належали: [і] (и), [е],[е] (**ѣ**), [ь], [іе](**ѣ**); до голосних середнього ряду: [ы]; до голосних заднього ряду: [у] (оу) [о], [о] (**ѡ**), [ъ] [а]. Голосні [і] (и), [ы], [у] (оу) були голосними високого піднесення; голосні [е],[е] (**ѣ**), [ь], [іе](**ѣ**), [о], [о] (**ѡ**), [ъ] – середнього піднесення; голосний [а] – низького піднесення. Для староукраїнської мови, на відміну від спільноіндоєвропейської, не

характерна довгота та короткість, усі звуки були звуками нормальної довготи. Лише голосні неповного творення [ь], [ъ] залишалися дуже короткими та дифтонг, що позначався літерою ѣ, зберігав довгу вимогу. Усі голосні, крім [ь], [ъ], належали до голосних повного творення. Голосні [е] (ѣ), [о] (ѡ), у вимові мали носовий призвук і кваліфікувалися як носові; решта звуків мали чисту вимогу і кваліфікувалися як ротові.

СИСТЕМА ПРИГОЛОСНИХ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

складалися з 1) губних ([б],[п],[в],[м]); 2) передньоязикових ([д],[т],[з],[с],[дз],[дж],[ж],[ч],[ш],[ц],[р],[л],[н]); 3) середньоязикового ([j]); 4) задньоязикових ([г],[к],[х]). Усі звуки, крім передньоязикових [дж],[ж],[ч],[ш],[ц], є давнім за походженням, успадковані ще праслов'янською мовою від спільноіндоевропейської. Приголосні звуки диференціювалися за твердістю / м'якістю. Задньоязикові приголосні були завжди твердими, після них не могли стояти голосні переднього ряду. Середньоязиковий [j] завжди був м'яким. Завжди м'якими були також шиплячі [дж],[ж],[ч],[ш] та звук [ц], які у слов'янських мовах є новими звуками, утворилися у праслов'янській мові і від неї успадковані протоукраїнською, а пізніше староукраїнською. Інші передньоязикові приголосні та губні могли бути як твердими, так і м'якими, залежно від того, які голосні (переднього / непереднього ряду) після них стояли. Губного [ф] у системі приголосних староукраїнської мови не було. Вона упадкувала цей звук разом зі словами грецького походження. Задньоязиковий [х] за деяких умов, зокрема після [*r], [*n], [*i], [*u] перед голосним, розвинувся зі спільноіндоевропейського [*s] (blūsā > блъха). У праслов'янській мові задньоязиковий [г] був дзвінким проривним приголосним. Таку його вимогу успадкували і староукраїнські діалекти. Не пізніше X ст. почала відбуватися зміна проривного [г] на фрикативний. У діалектах, що лягли в основу української мови, фрикативний змінився на фарингальний [г].

СПОСІБ НАКАЗОВИЙ характеризував здебільшого тематичні дієслівні форми 2 ос. одн. (ведн, знан), 1 і 2 ос. мн. (ведѣмъ, ведѣте; знаимъ, знанте), 1 і 2 ос. дв. (ведѣвъ, ведѣта; знанвъ, знанта). Усі ці форми є праслов'янськими за походженням і беруть початок

від форм базального способу спільноіндоєвропейської мови. Форми наказового способу утворювалися від основи теперішнього часу, до якої приєднувалися суфікси **-и-** або **-ѣ-** і відповідні особові закінчення. Нетематичні дієслова **быти, имати** утворювали форми наказового способу за зразком тематичних (**буди, имай, будѣмъ, имамъ, будѣте, имайте** і т. ін.); нетематичні дієслова **ѣсти, вѣсти, дати** мали певні особливості, як-от: **ѣжь, ѣдимъ, ѣдите, ѣдивѣ, ѣдита**. Наказовий спосіб у формах 3 ос. одн., мн., дв. міг виражатися описово, за допомогою частки **да**: **да напише**, починаючи з XV ст., за допомогою часток *хай, нехай*.

СПОСІБ УМОВНИЙ староукраїнського дієслова передбачав поєднання активних дієприкметників на **-лѣ, -ла, -ло** та форм допоміжного дієслова **быти** в аористі (**неслѣ, -ла, -ло быхъ, неслѣ, -ла, -ло бы, неслѣ, -ла, -ло бы** (одн.); **несли, -лы, -ла быхомъ; несли, -лы, -ла бысте, несли, -лы, -ла быша** (мн.); **несла, -лѣ, -лѣ быховѣ, несла, -лѣ, -лѣ быста, несла, -лѣ, -лѣ быста** (дв.). З XIII ст. спостерігається непослідовність узгодження форм аориста в особі й числі з дієприкметником. Допоміжне дієслово **бы** (2-3 ос. одн.) починає використовуватися для всіх осіб і чисел, поступово стає часткою, носієм умовності (*ходив би, робив би*). У формах на зразок *ходила б, робила б, носила б* частка *б* є варіантом *би* < **бы**; вона розвинулася на українському ґрунті внаслідок закону милозвучності.

СПРОЩЕННЯ В НОВОУТВОРЕНИХ ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ. Доки в староукраїнській мові існували редуковані й діяв закон відкритого складу, приголосні не могли об'єднуватися в будь-які звукосполучення. Лише деякі з них могли належати до одного складу, розміщуючись за тенденцією висхідної звучності. Після занепаду редукованих утворилися нові групи приголосних, які виявилися складними для вимови, а тому окремі звуки в них стали пропускатися. Спрощення груп приголосних розпочалося ще в староукраїнській мові, відразу ж після занепаду редукованих, і засвідчене в сучасній українській мові: [здж] > [зн]: **поздъно** > пізно; [ждж] > [жн]: **кождъный** > кожний; [стл] > [сл]: **стълати** > слати; [стн] > [сн]: **чьстьный** > чесний; [слн] > [сн]: **масльный** > масний; [стц] > [сц]: **мѣстъце** > місце; [сткл] > [скл]: **стъкло** >

скло; [рдц] > [рц]: **сьрдьце** > серце; [лнц] > [нц]: **сьльньце** > сонце; [рнч] > [нч]: **горньчарь** > гончар.

СПРОЩЕННЯ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ, пов'язане із законом відкритого складу. Спрощенню підлягали такі приголосні: 1) [*в], [*р], [*g], [*d] перед звуком [*н] наступної морфемі (*sŭrpnŭs > **сьнь** (пор.: *спати*); 2) [*b] у префіксі [*ob] перед задньоязиковим приголосним кореня (*ōbchōrītī > **охопити**); 3) [*v] на початку кореня після префікса [*ob] (*ōbvōzōs > **обозь**); 4) [*l] у звукосполученні [*dl] (*sādlo > **сало**; * mūdlo > **мыло**) та суфіксальний [*l] у дієсловах, основа яких закінчувалася на [*d], [*t] (*mētla > **мела**; *brēdlā > **брела**). Спрощенням груп [*dl], [*tl] пояснюється те, що в сучасній українській мові приголосні [д], [т], які вживаються в дієсловах теперішнього часу, відсутні перед суфіксом *-л* у формах минулого часу (*бреду – брела, мету – мела*). Сучасні звукосполучення [дл], [тл] в українській мові нового походження. Вони виникли після того, коли перед [л] занепав редукований голосний, наприклад: **свѣтъло** > світло, **мѣтъла** > мітла.

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ. Якісні прикметники ступенювалися ще у праслов'янській мові. Для утворення вищого ступеня порівняння використовувався суфікс *jъs, що додавався до основи прикметника безпосередньо (*souchjъs) або за допомогою голосного ē > ѣ (*dōbrējъs). Праслов'янські суфікси, що використовувалися для творення вищого ступеня порівняння, на східнослов'янському ґрунті змінилися: *jъs > **-ъш** > ш; *ējъs > **-ѣиш** > іш; jēs > **-к**; ējēs > **-ѣк**. Звук [ш] виник на місці [*s] під впливом суфіксального [j], який виступав у всіх формах, крім форм називного і знахідного відмінків однини чоловічого і середнього роду. У цих формах, де [j] не було, кінцевий [*s], що закривав склад, занепадав. Суфікси **-к**, **-ѣк** на українському ґрунті не збереглися (пор.: російські *синее, краснее*), а суфікси **-ъш**, **-ѣиш** розвинулися в *-и*, *-иш* (*старший, старіший*). Найвищий ступінь порівняння утворювався через додавання до форми вищого ступеня префікса **наи-**: **наиаснѣиши**, **наилѣпшек**.

СУПН, як й інфінітив, має іменникове походження; є скам'янілою формою знахідного відмінка однини іменників із основою на *ŭ. Показником супіна є суфікс **-тъ** < *tŭm. Супін

використовувався при дієсловах на позначення руху, вказував на мету, напрям руху; керував, як правило, родовим відмінком у тих випадках, де відповідний інфінітив вимагав знахідного, наприклад: **идеть искатъ кунъ** (Рус. Пр. 1282). Починаючи з XI ст., супін поступово витісняється інфінітивом, хоч подекуди трапляється ще у грамотах XIV ст.

ТИПИ ВІДМІНЮВАННЯ ДАВНІХ ІМЕННИКІВ. Система відмінювання іменників, що в основних своїх рисах виступає у староукраїнській мові до початку писемності, вибудувалася в спільноіндоевропейську епоху й повністю була успадкована праслов'янською мовою, де почала зазнавати певних змін. Суть цієї системи полягала в тому, що всі іменники об'єднувалися в класи, кожен із яких мав свої особливості відмінювання. Таких класів у спільноіндоевропейській мові було шість. У ранній період праслов'янської мови, що успадкувала ці класи, кожен із них характеризувався детермінативом, кінцевим звуком основи, голосним чи приголосним. Відповідно, прийнято розрізняти клас іменників із основою на голосний (*ā, *jā, *ō, *jō, *ū, *ī, *ū) та клас іменників із основою на приголосний (*er, *es, *en, *at). За особливостями відмінювання ці іменники об'єднувалися в типи відмінювання: 1) іменники *ā, *jā-основ; 2) іменники *ō, *jō-основ; 3) іменники *ū-основ; 4) іменники *ī-основ; 5) іменники *ū-основ; 6) іменники з основами на приголосний (*er, *es, *en, *at).

ТРЕТЄ ПЕРЕХІДНЕ ПОМ'ЯКШЕННЯ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ /r/, /k/, /x/ відбулося одночасно з другим і викликане як позиційними умовами, так і фонетичною та граматичною аналогією до другого; це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] після голосних переднього ряду [i] (и), [e] (ѣ), [ь] та після пом'якшеного складотворного *r перед будь-яким голосним, крім [ь], [ы] на [з'], [ц'], [с'], наприклад: *kūningōs > **кѸназь** (пор.: **кѸнагыня**), *līkō > **лицо** > **лице**.

УТРАТА ЗВУКА [л]. Після занепаду редукованих у формах дієприкметників чоловічого роду однини (сучасні дієслова минулого часу) втратився суфіксальний [л], який стояв після приголосного: **везлъ** > **віз**, **неслъ** > **ніс**, **могълъ** > **міг** (але: **везла**, **везло**, **несла**, **несло**, **могла**, **могло**). Якщо суфіксальний [л] стояв

після голосного і після нього занепадав редукований, то такий [л] змінився на [ў]: **зналъ** > знав, **писалъ** > писав (але: **знала**, **знало**, **писала**, **писало**). Звук [л] змінився на [ў] також тоді, коли він стояв після редукованого [ь] або [ъ] перед будь-яким приголосним (**вѣакъ**, **пѣанъ**, **тѣастъ**).

УТРАТА ПОЧАТКОВОГО [j] перед [y]. Протоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської початкове звукосполучення [ju], у якому, як і в початковому [je], звук [j] почав занепадати. Результати цього процесу закріпилися в таких словах, як *Устина*, *Устим*, *Уляна*. Однак процес утрати початкового [j] перед [y] затримався впливом старослов'янської мови, унаслідок чого поширилася вимова на зразок **юныи**, **юшька**.

ЧАС МАЙБУТНІЙ – це граматичне значення дієслова на позначення, дії, процесу, стану, що відбудеться після моменту мовлення. Сформувався пізніше, ніж теперішній і минулий часи; функціонував у синкретичній, або простій, та аналітичній, або складеній, формах.

ЧАС МАЙБУТНІЙ ПРОСТИЙ – синкретична форма, яка дала ґрунт для становлення сучасних форм простого майбутнього часу і пов'язується з розвитком категорії виду. Після того, як префікси стали засобом видового розрізнення, серед дієслів із основою теперішнього часу виокремилися префіксовані одиниці, що хоч і відмінювалися так само, як і непрефіксовані, поступово набули граматичних значень доконаного виду й майбутнього часу: **нести** – **принести**, **любити** – **полюбити**. Відмінювалися за зразком дієслів теперішнього часу: **приведу**, **приведеши**, **приведеть** (одн.), **приведемъ**, **приведете**, **приведутъ** (мн.), **приведевъ**, **приведета**, **приведета** (дв.).

ЧАС МАЙБУТНІЙ СКЛАДЕНИЙ – одна з аналітичних форм майбутнього часу, що передбачала поєднання інфінітива та допоміжного дієслова **имати** в теперішньому часі (**знати имѹ**, **знати имеши**, **знати кметъ** (одн.), **знати имемъ**, **знати имете**, **знати имутъ** (мн.), **знати имевѣ**, **знати имета**, **знати имета** (дв.). У староукраїнській мові в ролі допоміжного вживалися також дієслова **хотѣти**, **начати** (**хочѹ писати**, **начнѹ писати** і т. ін.), але з розвитком мови вони перестали виражати значення

майбутнього часу. У XVI ст. допоміжне дієслово **имати**, яке займало частіше постпозицію щодо інфінітива, граматикалізувалося з ним, унаслідок чого й утворилися сучасні форми на зразок *битиму*, *писатиму*: **бити + имѣ > битиимѣ > битиму; бити + имеши > битиимеши > битимеш.**

ЧАС МИНУЛИЙ – це граматичне значення дієслова на позначення дії, процесу, стану, що відбувалися до моменту мовлення. У староукраїнській мові було дві прості форми минулого часу – аорист, імперфект; і дві складені – перфект, плюсквамперфект. Форми минулого часу були успадковані ще від праслов'янської епохи й диференціювалися не лише за особовими закінченнями, але й за значенням.

ЧАС ПЕРЕДМАЙБУТНІЙ – одна з аналітичних форм майбутнього часу, що позначала дію після моменту мовлення, яка відбудеться раніше за іншу майбутню дію; утворювалася поєднанням активного дієприкметника на **-лѣ, -ла, -ло**, що змінювався за родами і числами, й особових форм дієслова **быти**: **бѹдѹ писалѣ, -ла, -ло, бѹдеши писалѣ, -ла, -ло, бѹдетѣ писалѣ, -ла, -ло (одн.); бѹдемѣ писали, -лы, -ла, бѹдете писали, -лы, -ла, бѹдѹтъ писали, -лы, -ла (мн.); бѹдевъѣ писала, -лѣ, -лѣ, бѹдета писала, -лѣ, -лѣ, бѹдета писала, -лѣ, -лѣ (дв.).** Форми передмайбутнього часу були повністю втрачені староукраїнською мовою в XVII ст. Поєднання дієслова **быти** (у майбутньому часі) з інфінітивом засвідчується пам'ятками, починаючи з XIV ст.; на його основі виникла сучасна (складена) форма майбутнього часу (*буду ходити, буду писати*). Дієприкметниковий компонент у формі передмайбутнього часу був замінений на інфінітив, очевидно, під впливом інших інфінітивних сполучень.

ЧАС ТЕПЕРІШНІЙ – це граматичне значення дієслова на позначення дії, процесу, стану, що відбуваються в момент мовлення. Форми теперішнього часу староукраїнського дієслова утворювалися від основи теперішнього часу тематичних і нетематичних дієслів недоконаного виду за допомогою особових закінчень (**ведѹ, ведеши, ведетѣ (одн.), ведемѣ, ведете, ведѹтъ (мн.), ведевъѣ, ведета, ведета (дв.).** При утворенні форм теперішнього часу від тематичних дієслів особові закінчення приєднувалися не безпосередньо, а за

допомогою тематичного голосного (I, II, III, IV класів). Нетематичні дієслова в 1 ос. одн. мали закінчення *мь*: (*къмь, дамь, ѣмь, вѣмь, имамь*); у 2 ос. одн. – *и*: *къи, даси, ѣси, вѣси* але *имаши*; в інших особах закінчення були ті самі, що й у тематичних дієслів. Нетематичне дієслово *быти* мало таку парадигму: *къмь, къи, ксть* (одн.), *къмь, ксте, сѣтъ* (мн.), *къвѣ, кста, кста* (дв.)

ЧЕРГУВАННЯ [o], [e] З НУЛЕМ ЗВУКА. Після вокалізації редукованих [ъ], [ь] у сильній позиції почали розрізняти голосні [o], [e] давні, первинні, етимологічні, успадковані від спільноіндоєвропейської мови, та [o], [e] нові, вторинні, секундарні, що виникли на місці редукованих у сильній позиції: *сѣтъна* > сотня, *сѣтъ* > сон, *пѣсѣкъ* > пісок, *дѣнь* > день, *орѣль* > орел. Редуковані [ъ], [ь] у різних формах одного і того ж слова могли бути і в сильній, і в слабкій позиції. У сильній позиції вони переходили, відповідно, в [o], [e] секундарні, а у слабкій – повністю зникали. Унаслідок цього й виникло чергування секундарних [o], [e] з нулем звука: *пісок* – *піску* (*пѣсѣкъ* – *пѣсѣка*), *орел* – *орла* (*орѣль* – *орѣла*), *день* – *дня* (*дѣнь* – *дѣня*), *сон* – *сну* (*сѣтъ* – *сѣна*).

ЧИСЛВНИКИ староукраїнської мови за своїм походженням належать до давньої групи слів основної лексики, у їх складі немає новотворів. За будовою всі числові назви староукраїнської мови поділялися на прості та складені. Серед простих диференціювалися кількісні та порядкові; кількісні, у свою чергу, об'єднували власне кількісні, збірні, дробові.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : [навч. посібн.] / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1991. – 231 с.
2. Безпалько О. П. Історична граматики української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. – К. : Рад. школа, 1962. – 510 с.
3. Вербовий М. В. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КДПУ, 2008. – 100 с.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1966. – 588 с.
5. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови : [підручник] / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.
6. Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1979. – 367 с.
7. Зінченко С. В. Історична граматики української мови в таблицях. Історичний коментар / С. В. Зінченко, В. Г. Коваленко. – Ніжин : РВВ НДПУ, 2001. – 92 с.
8. Історична граматики: [організаційно-методичні рекомендації] / Упор. В. Г. Поставний. – Суми : «Слобожанщина», 1997. – 44 с.
9. Історія української мови : Лексика і фразеологія / за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наукова думка, 1983. – 739 с.
10. Історія української мови : [методичні рекомендації] / Упор. С. П. Бевзенко. – Одеса, 1981. – 50 с.
11. Історія української мови : Хрестоматія / Упрядн. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – 231 с.
12. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : [навч. посібн.] / Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КДПУ, 2002. – 89 с.
13. Кондрашов Н. А. Славянские языки : [учебн. пособ.] / Н. А. Кондрашов. – М. : Просвещение, 1986. – 239 с.
14. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики : [навч. посібн.] / О. І. Крижанівська. – К. : «Академія», 2010. – 248 с.

15. Куриленко В. М. Конспект лекцій з історичної граматики української мови (Вступ, фонетика) / В. М. Куриленко. – Глухів : ГДПУ, 1999. – 35 с.

16. Леснова В. В. Історична граMATика української мови: [методичні рекомендації] / В. В. Леснова, А. О. Найрулін. – Луганськ. 2001. – 31 с.

17. Медведєв Ф.П. Нариси з історичної граматики української мови / Ф. П. Медведєв. – Х. : Вища школа, 1965. – 232 с.

18. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. П. Півторак. – К. : «Академія», 2001. – 152 с.

19. Поляков О. Славянские языки : Основные особенности. Паралельные тексты / О. Поляков. – Вильнюс : Leidybos centras, 1998. – 228 с.

20. Смирнов С. В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII – начала XX вв. : Справочное пособие / С. В. Смирнов. – М. : Флинта : Наука, 2001. – 336 с.

21. Трохимович К. К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика / К. К. Трохимович. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – 227 с.

22. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри / О. В. Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.

Додаткова:

23. Бандура О. Становлення й розвиток письма / О. Бандура, Г. Бандура // Українська мова і література. – 1999. – №4. – С. 8–9.

24. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернативи, 1998. – 336 с.

25. Бурячок А. Давньоруський період в історії східних слов'ян, їх мов і культур / А. Бурячок // Дивослово. – 1994. – №5–6. – С. 12–15.

26. Вінценз А. До проблеми українсько-польських мовних контактів / А. Вінценз // Мовознавство. – 1991. – №5. – С. 37–41.

27. Восточнославянский этнолингвистический сборник : Исследования и материалы / А. А. Плотникова; Институт славяноведения. – М. : Индрик, 2001. – 496 с.

28. Глущенко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 1993. – №2. – С. 18–25.

29. Глущенко В. А. Щоб знати мову, треба знати її історію / В. А. Глущенко // Відродження. – 1994. – №9. – С. 66–68.

30. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Горбач О. Зібрані статті. Ч. III : Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С. 4–30.

31. Горський В. С. Давньоруський період в історико-філософському вимірі / В. С. Горський // Мовознавство. – 1993. – №2. – С.31– 35.

32. Данилюк А. Дорогами українського Полісся – до прабатьківщини слов'ян / А. Данилюк // Берегиня. – 1994. – № 2–3. – С. 75–80.

33. Єрмоленко С. Українська мова серед інших слов'янських / С. Єрмоленко // Дивослово. – 2001. – №5. – С. 18–21.

34. Залізняк Л. Походження східних слов'ян / Л. Залізняк // Дивослово. – 2001. – №3. – С. 26 – 28.

35. Залізняк Л. Л. Етногенез українців, білорусів та росіян / Л. Л. Залізняк // Пам'ять століть. – 1996. – №2.

36. Зеленько А. С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми, процедури дослідження мови : [навч. посібн.] / А. С. Зеленько. – [2-е вид., перероб.]. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 283 с.

37. Зеленько А.С. З історії лінгвістичних вчень / А. С. Зеленько. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 226 с.

38. Історія слов'янських народів (Центральна та Південно-Східна Європа, від найдавніших часів до кінця XVIII століття) : [методичні рекомендації] / Т. В. Лобас. – Луганськ : Альма матер, 2002. – 46 с.

39. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза походження української мови / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1993. – №5. – С. 3–8.

40. Коломієць Б. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських / Б. Т. Коломієць // Мовознавство. – 1992. – №4. – С. 3–10.

41. Кочерган М. П. Гілки слов'янських мов. Порівняльна характеристика / М. П. Кочерган // Відродження. – 1994. – №8. – С. 56–59.

42. Нікітіна Ф.О. Якою була наша прамова? (Огляд версій її походження) / Ф. О. Нікітіна // Відродження. – 1995. – №10. – С. 55– 61.

43. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1998. – №1. – С. 3–12.

44. Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності / В. В. Німчук // Українська народність : нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К., 1990. – С.190–227.

45. Пасемко І. Славістика та українознавство: Історичні перехрестя / І. Пасемко // Дивослово. – 1999. – №10. – С. 18–21.

46. Печерна Г. Мова – генетичний код (Замітки з історії української мови) / Г. Печерна // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 2. – С. 12–15.

47. Півторак Г. П. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1998. – №2–3. – С. 3–14.

48. Степаненко М. З історії дослідження витоків української мови / М. Степаненко // Дивослово. – 2000. – №7. – С.17–19.

49. Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – №2–3. – С. 30–55.

50. Федоренко Д. Т. Брати-просвітителі. Начерк творчого портрета першоучителів слов'ян Кирила і Мефодія / Д. Т. Федоренко // Радянська школа. – 1990. – №5. – С. 91–93.

51. Черниш Т.О. До проблеми дослідження лексичних взаємозв'язків слов'янських мов / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 1994. – №6. – С. 53–60.

52. Ющук І. Про походження української мови / І. Ющук // Дивослово. – 1995. – №1. – С. 27– 33.

53. Яременко В. Якою ж мовою розмовляли київські князі? / В. Яременко //Наука і суспільство. – 1991. – №2. – С. 14–17.

Інформаційні ресурси

Жовтобрюх М. А. Історична граматика української мови / Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слин'яко І. І. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с. <http://www.twirpx.com/file/436860/>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	5
Практичне заняття №1. Історична граматики української мови як мовознавча дисципліна.....	
Практичне заняття №2. Звукова система староукраїнської мови початкового періоду.....	8
Практичне заняття №3. Перехідні пом'якшення задньоязикових та зміни приголосних у сполученні з /j/.....	9
Практичне заняття №4. Відображення в українській мові фонетичних процесів праслов'янської.....	11
Практичне заняття №5-6. Фонетичні зміни протоукраїнської мови дописемного періоду.....	12
Практичне заняття №7. Історія редукованих голосних [ь], [ъ].....	14
Практичне заняття №8. Наслідки занепаду редукованих голосних [ь], [ъ]....	15
Практичне заняття №9-10. Становлення фонетико-фонологічної системи української мови.....	17
Практичне заняття №11. Іменник староукраїнської мови. Словотвірні та граматичні особливості староукраїнського іменника.....	19
Практичне заняття №12-13. Типи відмінювання давніх іменників.....	20
Практичне заняття №14. Займенник староукраїнської мови.....	23
Практичне заняття №15. Прикметник староукраїнської мови.....	24
Практичне заняття №16. Числівник староукраїнської мови.....	25
Практичне заняття №17. Дієслово староукраїнської мови. Загальна характеристика староукраїнського дієслова.....	27
Практичне заняття №18. Історія часових форм староукраїнського дієслова..	29
ЗРАЗКИ ВАРІАНТІВ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ.....	31
Історична граматики української мови (Фонетика).....	31
Історична граматики української мови (Морфологія).....	31
ПРАКТИЧНИЙ ДОВІДНИК.....	32
Аорист.....	32
Асиміляція [j] м'якими приголосними.....	32
Асиміляція та дисиміляція приголосних.....	33
Граматики історична.....	33
Давні зміни дифтонга, що позначався літерою Ѣ.....	33
Депалаталізація, або ствердіння, приголосних.....	34
Депалаталізація, або ствердіння, приголосних перед [a].....	34
Депалаталізація, або ствердіння, приголосних перед [e].....	34
Детермінатив.....	34
Джерела вивчення історії української мови.....	35
Дієприкметники активні.....	35
Дієприкметники активні нечленні минулого часу.....	36
Дієприкметники активні нечленні теперішнього часу.....	36
Дієприкметники активні членні.....	37
Дієприкметники пасивні.....	37

Дієприслівники.....	37
Дієслово.....	38
Друге перехідне пом'якшення задньоязикових /г/, /к/, /х/.....	38
Етимологічні звуки [ы], [і] (и).....	38
Завдання «Історичної граматики української мови».....	39
Займенник зворотний.....	39
Займенники неособові.....	39
Займенники особові.....	40
Займенники предметно-особові.....	40
Закон відкритого складу.....	40
Закон складового сингармонізму.....	41
Зближення ненаголошеного [о] з [у].....	41
Звук [і] на початку слова.....	41
Зміна [а] на [о] на початку слова.....	41
Зміна [гы], [кы], [хы] на [гі], [кі], [хі].....	42
Зміна звукосполучень [*dt], [*tt] в [*st].....	42
Зміна звукосполучень [*or], [*ol] перед приголосним.....	42
Зміна ненаголошеного [о] в [а].....	43
Зміна початкового [je] на [о].....	43
Іменники *ā, *jā-основ.....	43
Іменники з основами на приголосний.....	44
Іменники *ī-основ.....	44
Іменники *ō, *jō-основ.....	45
Іменники *ū-основ.....	45
Іменники *ū-основ.....	45
Імперфект.....	46
Інфінітив.....	46
Історія носових голосних.....	47
Історія редукованих голосних [ь], [ъ].....	47
Історія формування сучасних відмін іменників.....	48
Категорія відмінка.....	48
Категорія істот / неістот.....	48
Категорія роду.....	49
Категорія числа.....	49
Класи староукраїнського дієслова.....	50
Лабіалізація [e] в [o] після шиплячих та [j].....	50
Мова праслов'янська.....	50
Мова старослов'янська.....	51
Мова українська.....	51
Назви числові дробові.....	51
Назви числові збірні.....	52
Назви числові порядкові.....	52
Назви числові прості.....	52
Назви числові складені.....	53
Наслідки занепаду редукованих у системі голосних.....	54

Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних.....	54
Перетворення фонетичної системи праслов'янської мови.....	54
Перехід довгих [o], [e] в [i].....	54
Періодизація історії української мови Василя Німчука.....	55
Періодизація історії української мови Юрія Шевельова.....	55
Перфект.....	55
Перше перехідне пом'якшення задньоязыкових /t/, /k/, /x/.....	56
Підгрупа західнослов'янських мов.....	56
Підгрупа південнослов'янських мов.....	56
Підгрупа східнослов'янських мов.....	56
Плюсквамперфект.....	56
Повноголосся друге.....	57
Повноголосся перше.....	57
Подовження етимологічних [o], [e].....	58
Пом'якшення приголосних у сполученні з /j/.....	58
Походження голосних староукраїнської мови.....	58
Поява вставних [o], [e].....	58
Приголосні протетичні.....	58
Прикметники.....	59
Прикметники нечленні, або іменникові.....	59
Прикметники членні, або займенникові.....	60
Редуковані [i] (и) та [ы].....	60
Редуковані [ь], [ь] після [p], [л] між приголосними.....	61
Рефлексія ґ.....	61
Система голосних староукраїнської мови.....	61
Система приголосних староукраїнської мови.....	62
Спосіб наказовий.....	62
Спосіб умовний.....	63
Спрощення в новоутворених групах приголосних.....	63
Спрощення у групах приголосних.....	64
Ступені порівняння прикметників.....	64
Супін.....	64
Типи відмінювання давніх іменників.....	65
Третє перехідне пом'якшення задньоязыкових /t/, /k/, /x/.....	65
Утрата звука [л].....	65
Утрата початкового [j] перед [у].....	66
Час майбутній.....	66
Час майбутній простий.....	66
Час майбутній складений.....	66
Час минулий.....	67
Час передмайбутній.....	67
Час теперішній.....	67
Чергування [o], [e] з нулем звука.....	68
Числівники.....	68
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	69

Навчальне видання

КОЛОЇЗ Жанна Василівна

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Практичний довідник

Відповідальний редактор – Ж. В. Колоїз
Комп'ютерна верстка – В. М. Борита

Підписано до друку 15.07.2014.
Формат 60x84/16. Ум. др. арк. 3,58

Наклад 100 прим. Замовлення №23

Віддруковано в копіювальному центрі КП ДВНЗ «КНУ»
пр. Гагаріна, 54, Кривий Ріг-86, 50086